

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Кафедра історії Нового та Новітнього часу

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ:

*актуальні питання
дослідження та викладання*

Частина II

Чернівці

Чернівецький національний університет
2019

УДК 930.2(08)
М 545

М 545 **Методологія** та філософія історії: актуальні питання дослідження та викладання / Під загал. ред. проф. О.І. Сича. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. – Ч. II. – 84 с.

УДК 930.2(08)

У збірнику наукових статей кафедри історії Нового та Новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича розглядаються актуальні проблеми методології та філософії історичної науки, зокрема, такі як хронологічні межі, періодизація та історичний зміст Нового часу, парадигма міжнародних відносин у цю добу за концепцією П. Кеннеді, застосування теорії ідентичності до дослідження історії пізньої імперської Росії, концепція «Центрально-Східної Європи», поняття «модернізація» у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., характеристика структурних компонентів наукового тексту соціально-гуманітарного дослідження.

Видання розраховане на науковців, викладачів та вчителів історії, студентів.

Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 2 від 2 жовтня 2019 р.).

З М І С Т

Олександр Сич

Доба Нового часу: хронологічні межі,
внутрішня періодизація, історичний зміст 4-19

Вадим Пінцак

До питання про концепцію «Центрально-Східної Європи» 20-28

Олександр Сич

Парадигма міжнародних відносин у добу
Нового часу (про концепцію Пола Кеннеді) 29-41

Олександр Безаров

Про застосування теорії ідентичності у контексті
дослідження історії пізньоімперської Росії 42-60

Микола Глібішук

Дискусії щодо поняття «модернізація» у
другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. 61-69

Андрій Мінаєв

Науковий текст соціально-гуманітарного дослідження 70-83

УДК 930.24:94(4)«654»

Олександр Сич

Доба Нового часу: хронологічні межі, внутрішня періодизація, історичний зміст

Новий час - невід'ємна й важлива складова як історії людства в цілому, так і, що слід особливо підкреслити, історичного досвіду сучасності. Багато з того, що нас оточує сьогодні, виникло саме тоді, в добу Нового часу. Це стосується вигляду міст і житла, меблів й одягу, звичок і смаків, наукових уявлень, релігійних течій, політичних ідей і принципів і багато чого іншого. Твори митців, письменників, мислителів того часу увійшли в наше життя, стали найважливішою складовою світової культури. Саме в Новий час народжуються європейські держави, які існують і дотепер, визначаються кордони між ними, які були нерідко дуже близькими до сучасних кордонів, змінюється характер міждержавних стосунків. У цю ж історичну добу формується національна самосвідомість народів (насамперед європейських), сучасні мови, самобутні національні культури тощо.

Поняття «Нова історія» (або «історія Нового часу») з'явилося вперше в Європі в добу Відродження: на початку XV ст. італійські гуманісти запропонували ідею поділу історії на стародавню, середню і нову. Зміну великих історичних епох вони пов'язували з розвитком культури. Античність була для гуманістів передусім часом блискучого розквіту культури у Стародавній Греції та Стародавньому Римі, згодом, на їх думку, настав багатовіковий занепад культури, означений як середній період історії, за яким знову - вже в їх час - відбулося її потужне піднесення, що й дало підставу говорити про настан-

© Сич О., 2019

Сич Олександр Іванович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Нового та Новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ня нового історичного періоду. Така періодизація тривалий час залишалася невизнаною, і лише з кінця XVII ст. поділ на стародавню, середньовічну і нову історію починає набувати поширення. У XVIII ст. цю періодизацію історичного процесу сприйняли ідеологи Просвітництва.

Водночас питання про часові рамки історії цього періоду, або нової історії, було й залишається дискусійним, що загалом і не дивно, адже будь-яка періодизація, особливо такого масштабного явища, як перехід Європи від доби Середньовіччя до нової стадії історичного розвитку, неминуче виявляється умовною, відносною. І взагалі будь-який поділ безперервного потоку історичних подій і явищ на чітко визначені періоди чи етапи є досить умовним. У світовій науці немає єдиних загальноприйнятих уявлень про хронологічні межі історії Нового часу. Історики різних країн, які належать до різних наукових шкіл, пропонують свої критерії періодизації історії, і залежно від цього уявлення про початок і кінець Нового часу варіюються вельми широко.

Отже, історики й дотепер сперечаються, коли почався й коли закінчився Новий час. Дехто з них за вихідний рубіж беруть або відкриття Америки (1492 р.), або виступ Мартіна Лютера проти римського папи (1517 р.), що започаткував добу Реформації. Вони виходили з того, що саме Великі географічні відкриття, доба гуманізму (XV - XVI ст.) та Реформація поклали початок докорінним змінам у житті людського суспільства, давши потужний поштовх бурхливому розвитку продуктивних сил, світовій торгівлі, розширенню кругозору суспільства, розриву церковної єдності, помітним успіхам у науці, техніці, мистецтві, інтенсифікації стосунків між різними країнами й народами земної кулі, що поступово об'єднувала їх в єдиний процес світового розвитку. Інші науковці вважають його початком Англійську революцію середини XVII ст., а деякі – Французьку революцію кінця XVIII ст. Проте, є й такі, які називають XVI та XVII ст. Пізнім Середньовіччям.

Як відомо, Середні віки – один з найважливіших етапів світової історії, особливо в історії європейської цивілізації. Знаний англійський історик Норман Дейвіс писав у своїй відомій книзі «Європа: Історія», що вперше термін «Середньовіччя» вжили побожні християни, гадаючи, що

вони живуть у проміжку між першим і другим пришествям Христа¹. Але наукове значення дане поняття набуло набагато пізніше. Вважається, що воно насправді з'явилося на початку XV століття в колі італійських вчених-гуманістів, які запровадили згадану вище трьохчленну періодизацію всесвітньої історії: Античність – Середні віки – Новий час. А оскільки під «Новим часом» вони розуміли власну добу, то Середні віки в їхньому уявленні закінчувалися на межі XIV – XV століть. Традиція вважати наступ доби Відродження верхньою межею Середньовіччя закріпилася в західноєвропейській, проте, як і в російській дореволюційній історіографії, а також в історії культури. Так, у популярній в царській Росії «Історичній хрестоматії з нової та новітньої історії», складеної Я. Г. Гуревичем для учнів і викладачів середніх учбових закладів (гімназій), період XIV – початку XVI століть охарактеризований як перехід від Середніх віків до Нового часу².

Однак, в *радянській (марксистській)* історичній науці періодизація була дещо іншою, а саме: XVI - першу половину XVII століття вважали періодом пізнього Середньовіччя, а історію Нового часу починали з Англійської революції середини XVII століття, яку вважали буржуазною за своїм змістом і характером, і закінчували Першою світовою війною.

Однак ця періодизація, що довгий час панувала в радянських підручниках з історії, відверто кажучи, не зовсім точно відображала марксистський погляд на зміст і періодизацію історії. Згідно марксистському підходу до пізнання історії основою періодизації історичного процесу вважалася зміна суспільно-економічних формацій, яка зазвичай позначалася революціями й війнами. Тому для радянських істориків, які дотримувалися марксистської методології, змістом Нового часу було становлення, утвердження та панування капіталізму як нової прогресивної стадії розвитку людства, як суспільно-економічної формації, яка є якісно вищою порівняно з докапіталістичними формаціями, зокрема феодальною (остання часто-густо ототожнювалася з власне Середньовіччям). Принагідно зазначимо, що вже тоді цей початковий рубіж - Англійська революція середини XVII ст. - викликав певні сумніви у деяких радянських істориків.

Стверджувалося, що з середини XVII ст. (тобто з Англійської революції) капіталізм почав поширюватися теренами Європи, руйнуючи натуральне господарство, феодальні порядки й т. ін. Але чи можна говорити про руйнування, скажімо, натурального господарства у Нідерландах або в Англії з Шотландією, де його в класичному, притаманному середньовічному суспільству, вигляді вже фактично не було в умовах зародження й поширення капіталістичного укладу в господарстві та поступового формування буржуазних відносин протягом XVI – першої половини XVII ст.

Суть проблеми, на наш погляд, полягає в тому, що історики послуговуються і терміном «Середні віки», і поняттям «феодалізм». Одразу зазначимо, що ці поняття не зовсім тотожні, навіть для Європи; при цьому для Сходу ще більшою мірою, ніж для Західної Європи, бо в цих регіонах дані поняття не співпадають і за часом. Поняття «феодалізм» позначає не стільки хронологічні рамки середньовічного періоду, скільки сутність найбільш характерних для того часу соціально-економічних і політичних процесів, інститутів, відносин. Справа в тому, що феодалізм, як економічний і політичний лад, існував протягом більш тривалого часу, ніж Середні віки в їх класичному розумінні, й охоплював не тільки добу Ренесансу, але також XVII – XVIII століття. З огляду на це й постає питання, коли ж починається Новий час: із зародження капіталістичного укладу в надрах ще власне феодального суспільства чи з його *перемоги*, коли промислова цивілізація (або в марксистській інтерпретації - капіталістична формація) стала поширюватися Європою, руйнуючи феодальну систему господарства, владу імператорів і королів, стару систему права тощо?

У сучасній історичній науці існують різні точки зору щодо того, яке із століть вважати верхньою межею Середніх віків і відповідно нижньою (тобто початковою) Нового часу. Сутність проблеми можна сформулювати й так: які саме критерії обрати для визначення деформації чи остаточної руйнації феодальної системи, а, отже, і для встановлення точки відліку історії Нового часу. Наявність такої розбіжності серед науковців пояснюється тим, що процес *розкладу феодального ладу*, зародження та

еволюція якого складала історичний зміст Середньовіччя, і відповідно процес *формування капіталістичного укладу*, який стане основою економіки новочасного суспільства, відбувалися значною мірою паралельно, хоча й нерівномірно в географічно-територіальному вимірі. Наприкінці XVI століття процес формування капіталістичного укладу ставав все більш наочним і, по суті, провідним в економіці Англії й Нідерландів, відігравав помітну роль в окремих галузях виробництва у Франції, Німеччині, пізніше Швеції, тоді як в Італії, де елементи капіталістичних відносин зародилися досить рано (ще в XIV ст.), мала місце їх стагнація і навіть регрес внаслідок несприятливої економічної та політичної кон'юнктури, а в Іспанії та Португалії паростки нового укладу загинули через недалекоглядну, а часом відверто реакційну політику місцевих монархів. У німецьких землях на схід від Ельби, у Прибалтиці, Центральній і Південно-Східній Європі ранній капіталізм взагалі не набув розвитку, більше того, втягування цих регіонів у ринкові відносини призвело до зворотнього явища – *рефеодалізації* господарства та повернення до важких форм особистої залежності селян, відоме історикам як так зване «друге видання кріпацтва»³.

Але якщо так, то закономірно постає питання: чому історію Нового часу слід було починати з Англійської революції, тобто з середини XVII ст.? Адже, як відомо історикам, після неї в багатьох країнах Європи ще впродовж 100 – 150 років феодальна система (так званий «старий порядок») зберігала домінуючі позиції у важливих царинах життя тодішнього суспільства. Видається, що значення Англійської революції середини XVII ст. (яку, до речі, більшість сучасних британських істориків відмовляються взагалі визнавати революцією) вочевидь перебільшувалося в радянській історіографії. Не заперечуючи її вельми важливої ролі в історичному розвитку Англії, розглядати її як подію, що відкрила нову добу в історії людства, немає достатніх підстав.

Таким чином, на сьогодні серед істориків існують різні погляди з проблеми визначення початкової межі історії Нового часу. Очевидно, що й ті історики, котрі трактують історію XVI - XVII ст. як пізнє Середньовіччя, й ті, хто цей період вважає вже Новим часом, мають вагомні аргументи на

користь своєї точки зору. Суперечливі тенденції та явища, які спостерігалися в ці століття (деформування й ускладнення соціальної структури феодального суспільства, двоїста роль такої форми феодальної держави, як абсолютна монархія, збереження старих правових норм, інститутів, традицій, які гальмували розвиток нових реалій економічного життя) не дозволяють однозначно віднести зазначений період до Середньовіччя чи Нового часу. Звідси і різний підхід істориків: одні з них переконані, що, незважаючи на зародження капіталістичного укладу та буржуазних відносин, феодальні порядки залишалися панівними впродовж XVI, XVII і значною мірою XVIII століть, інші роблять акцент на появі нових - протоіндустріальних - тенденцій, вважаючи їх провідними. Відповідно перші називають цей період пізнім Середньовіччя, другі – Новим часом. І це не дивно, бо протягом цих століть співіснували, часом вступаючи в конфлікт один із одним, як елементи нового - майбутнього індустріального - суспільства, так і норми та інститути «старого порядку», тобто феодального ладу. Сучасна російська авторка вірно охарактеризувала зміст розглядуваного періоду: «Це час початку визволення з тісної шкарлупи старих феодальних форм існування, коли Європа вступала в період індивідуалізма, підприємництва і капіталістичних відносин. Але нове в економіці й житті суспільства ще довго уживалося зі старим»⁴.

Додамо також, що в сучасній історичній літературі XVII століття часто називають «віком кризи», розуміючи під цим неухильно зростаючий, всебічний розклад феодалізму. До речі, це дало підстави багатьом російським науковцям - авторам університетських підручників для студентів-істориків - починати Новий час саме з XVII ст.⁵.

На наш погляд, XVI - XVIII століття були *перехідним періодом*, коли співіснували, перебуваючи водночас у історичному протиборстві, елементи і старого, і нового ладу. Тому й прив'язувати закінчення Середньовіччя чи початок Нового часу до якоїсь конкретної події або явища, якими б важливими самі по собі вони не були, видається не дуже доцільним. Свого часу німецький історик ван Дюльмен, автор наукової розвідки «Реформація і Новий час», писав, що Реформацію не

можна вважати рубежем між Середньовіччям і Новим часом, і про такий рубіж, на його думку, взагалі навряд чи можна говорити; крім того, в ній не слід вбачати головної причини вступу Західної Європи в Новий час, а закінчення Середньовіччя було позначено поєднанням вельми різних (в тому числі соціально-економічних і державно-політичних) чинників, одним із яких і була Реформація⁶.

Але, якщо це був справді перехідний період - від Середньовіччя до Нового часу, то як його все ж таки називати? Чимало істориків (до яких належить і автор даної статті) цей період всесвітньої історії, який справді був переломним етапом в історії європейської цивілізації, називають «*раннім Новим часом*». Чому ж не пізнім Середньовіччям або просто Новим часом?

Якщо стисло відповісти на це запитання, то, мабуть, тому, що впродовж XVI - XVIII ст. в Європі, яка все ще зберігала зовнішні ознаки середньовічного ладу (феодальна - зазвичай, монархічна - форма держави, становий поділ соціуму, панування феодального права тощо), виникали, набирали сили, поширювалися, ставали все більш помітними елементи геть *нового суспільства*.

І це нове (процеси, явища, інститути, соціальні верстви й групи) все активніше виявляло себе як в економіці, так і у суспільному житті. Феодальні відносини, які ще порівняно нещодавно неподільно панували, поступово здавали свої позиції, поступаючись місцем капіталістичним, насамперед в економіці. Щоправда, спершу останні швидко розвивалися лише в небагатьох європейських країнах, тоді як на більшій частині континенту залишки феодалізму проіснували ще тривалий час.

Сутність нових капіталістичних відносин проглядала у появі особистої свободи індивіда, який ставав все більш енергійним, підприємливим, з відчуттям особистої відподальності за своє благополуччя та статус у суспільстві; поступово відбувалося усунення характерних для феодального суспільства регламентацій корпоративної системи; набув ваги такий чинник розвитку економіки як *капітал*, тобто те, що приносить прибуток. Процесу первісного нагромадження

капіталу сприяли такі чинники як нееквівалентна торгівля з колоніями в Новому Світі; «революція цін» XVI ст. внаслідок Великих географічних відкриттів; протекціоністська політика провідних європейських держав та інші.

Відбулися зміни в соціальній структурі тодішнього суспільства, зокрема у становищі різних верств населення: 1) зростала й збагачувалася буржуазія - новий соціальний прошарок; 2) утягувалася у підприємницьку діяльність частина дворянства, що вело до появи нового, тобто обуржуазненого дворянства; 3) здобуло особисту свободу селянство, найбільш заможні представники якого почали хазяйнувати по-новому, стаючи фермерами; 4) виник і зростав чисельно клас найманих робітників, якого не було в часи класичного феодалізму. Всі ці нові соціальні групи населення були водночас і витвір, і рушійна сила появи й розвитку товарно-грошових, а згодом і ринкових відносин.

Проте, змінювалися не тільки соціальні та економічні реалії європейського соціуму, зміювалася й сама людина. Людина раннього Нового часу багато в чому відрізнялася від людини Середньовіччя. Вона по-іншому стала розглядати свої відносини з Богом, та й у земному житті послугувалася вже іншою системою цінностей. Люди все більше відчували себе хазяями власної долі, і це відчуття робило їх, а отже, й суспільство більш енергійним, діяльним, рухливим, ніж у часи Середньовіччя. Саме в цю добу Європа вперше вийшла за свої кордони, європейці почали освоювати простори 4-х океанів і невідомі їм раніше землі інших континентів. Це розширювало їх кругозір, збагачувало їх знання, породжувало прагнення краще пізнати оточуючий світ і *раціонально* його пояснити. В цю добу сталися помітні зсуви у світогляді людей, в їх філософських уявленнях, релігійних і політичних переконаннях.

Тому, як видається, зовсім не випадково американський науковець Річард Лахман назвав перший розділ свого ґрунтового дослідження «Капіталісти мимоволі», присвяченого конфлікту еліт, а також економічним перетворенням у Європі в добу раннього Нового часу, вельми прикметно й водночас незвично для суто наукової праці, якою, власне, й є його твір, а саме -

«Щось трапилося». Він, зокрема, констатував: «Щось змінилося в Західній Європі в XV - XVIII ст. ...Інтелектуально й духовно змінилися європейці, втім, як і матеріальні умови їх існування»⁷.

Отже, найважливішими процесами та явищами цих трьох століть в історії Європи, передусім Західної, були:

- в економічній царині, насамперед, в таких країнах, як Англія, Нідерланди, Франція, відбувався прогресуючий розклад феодальних форм економіки, йшов процес первісного нагромадження капіталу, зародження в надрах феодального суспільства нового економічного укладу - капіталізму;

- у соціальній царині розмивалася станова стратифікація традиційного суспільства, виникали нові професійно-станові групи, зокрема буржуазія та наймані робітники; поступово складалися буржуазні нації.

- у політичній царині на зміну станово-представницькій формі держави прийшли абсолютні монархії, які зазнали як розквіту, так і занепаду;

- у духовній царині це був час виникнення нових ідеологій: гуманізму, реформаційних віровчень (лютеранство, цвінгліанство, кальвінізм, анабаптизм) і радикальних сектантських доктрин із їх зрівняльними ідеями; певне оновлення переживала й католицька церква.

Таким чином, для XVI - XVIII ст. були характерними існування, а подекуди переплетіння з новими реаліями старих інститутів, структур і відносин, що збереглися ще від Середніх віків, і водночас зародження й розвиток якісно нових явищ і процесів у всіх вимірах суспільного буття – в економіці, культурі, індивідуальній і масовій свідомості, релігійному житті тощо. Але вектор суспільного розвитку, принаймні, у західноєвропейському регіоні, протягом цих трьох століть, безумовно, визначали вже *нові* соціальні групи й класи, *нові* явища, тенденції та процеси. Тому цей період європейської історії й доцільно називати саме *раннім Новим часом*, а не пізнім Середньовіччям.

Також слід мати на увазі особливу суперечливість доби раннього Нового часу, що пояснювалося частим зіткненням старих інститутів, норм і звичаїв з новими інтересами і тенденціями, що, в свою чергу, спричини-

ло низку численних і різноманітних за своєю природою суспільних конфліктів. З одного боку, то був час сміливих, відважних мореплавців і глибоких мислителів-гуманістів, геніальних митців і мудрих державних діячів, час появи багатьох цінностей, які є зрозумілими й близькими нам і сьогодні. Але ті ж самі століття були часом безперервних війн і жорсткостей інквізиції, знищення індіанців і полювання на відьом. Світло й тіні раннього Нового часу нерозривно пов'язані одне з одним і разом складають характерне й неповторне обличчя цієї доби.

Якщо ж характеризувати добу Нового часу загалом, як певний, науково обгрунтований етап світової історії, то варто наголосити, що вона, особливо починаючи з Великої французької революції 1789 - 1799 рр., відрізнялася від попередньої, тобто середньовічної епохи, значно більшою щільністю подій, неабияким масштабом та інтенсивністю суспільних процесів, вражаючою глибиною змін, які відбувалися в усіх царинах життя народів, які зумовили, по суті, виникнення нової цивілізації, а тому це був дійсно інший, справді *новий* час.

Щодо кінцевої межі історії Нового часу, то тут також наявна проблема. Протягом доволі тривалого періоду вітчизняні історики закінчували цей період всесвітньої історії такою доленосною подією як Перша світова війна 1914 - 1918 рр. Проте, останнім часом споглядається дещо новий підхід до визначення кінцевої межі історії Нового часу, а саме: все частіше її виклад закінчують кінцем ХІХ або початком ХХ ст.⁸. Про це свідчить поява різних підручників, присвячених історії власне ХХ століття. Так, автори російського підручника «Світ у ХХ столітті» вбачають одне із своїх завдань в тому, щоби почати долати «догматичну тенденцію розривати цілісну панораму подій віку кінцем першої світової війни», тому що, на їх думку, тисячі фундаментальних явищ, подій і процесів, що почалися на межі ХІХ - ХХ ст., нерозривною ниткою пов'язані з сучасністю⁹. З ними солідарна ще одна російська авторка, яка також вважає, що межею між новим і новітнім часом є рубіж ХІХ і ХХ століть: «З точки зору загальноісторичної період кінця ХІХ - початку ХХ ст. виявився перехідним від «нового

часу» до іншого світу, іншим умовам життя людей, іншим процесам і тенденціям. ... В історичній літературі довгий час було прийнято вважати початком «новітньої доби» 1917 або 1918 рік. Тепер багато істориків вважають, що рубежем між новим і новітнім часом є рубіж XIX і XX століть»¹⁰.

Проте, не всі історики погоджуються з такою точкою зору. Наприклад, С. М. Бурін, автор одного з російських підручників саме з нової історії, небезпідставно зауважив, що саме «в 1917 - 1918 рр., безсумнівно, почався інший період у світовій історії, що принципово відрізнявся від тієї відносно спокійної та розміреної епохи, якій поклала край перша світова війна»¹¹. І взагалі прихильники традиційного підходу закінчувати історію Нового часу саме Першою світовою війною можуть навести цілу низку дуже вагомих аргументів на користь такого погляду, а саме, що війна 1914 - 1918 рр. стала спражнім вододілом між різними етапами світової історії. А на думку видатного британського історика Еріка Хобсбаума, який запровадив поняття «короткого двадцятого століття», в 1914 році почалася нова історична епоха, та й власне само XX століття¹². Його підхід у цьому питанні поділяють багато істориків у різних країнах. Так, українська авторка, проф. О. П. Іваницька в одному із своїх посібників підкреслила: «Насправді, за своєю роллю, значенням і наслідками період 1914 – 1918 років претендує на те, щоб вважати його реальним рубежем між XIX і XX століттям. Війна, зокрема її завершення, підвело ризику під загальним розвитком XIX століття: від економіки до моралі і відкрило шлях для розвитку процесів, притаманних новому, XX століттю»¹³.

Автор даної статті також вважає, що Перша світова війна була вододілом між двома історичними епохами або початковою межею того історичного періоду, який в нашій історіографії прийнято називати *новітнім* (хоча сама назва «новітня історія» давно вже видається сумнівною й вочевидь невдалою для нашого часу¹⁴).

Тут, мабуть, треба пояснити, звідки узявся й впродовж багатьох десятиліть, а фактично й дотепер застосовується термін «новітня історія». Перемога Жовтневої революції в Росії дозволила прихильникам комунізму заявити про те, що Новий час - доба панування західноєвропейської промислової

цивілізації - завершився, і почалася епоха *новітньої* - порівняно з Новим часом - історії. А історичним змістом новітньої історії мала стати розбудова соціалізму (першої фази комуністичного суспільства) як більш справедливого суспільного ладу, ніж капіталізм. Така періодизація відповідала марксистській концепції суспільно-економічних формацій.

Але з точки зору цивілізаційного підходу до пізнання минулого, який набуває все більшого поширення на пострадянському просторі, основним *історичним змістом* доби Нового часу є зародження, становлення та утвердження *індустріальної* (чи, як її ще називають, *ліберально-промислової*) цивілізації, її подальший розвиток, досягнення зрілості та глобальної гегемонії в світі, а також початок її кризи в перші десятиліття ХХ ст. та подолання її в другій половині цього століття. Але при цьому слід пам'ятати, що йдеться передусім про індустріальну цивілізацію, яка склалася в передових країнах Західної Європи та Північної Америки.

І хоча після Другої світової війни справді здавалося, що капіталізм (яким у марксистській термінології власне й позначали індустріальне суспільство) відступав «по всьому фронту», однак у наступні десятиліття індустріальна цивілізація, з якою асоціюється історія Нового часу, довела свою життєздатність і переваги перед соціалістичними країнами в економіці, суспільно-політичній практиці, соціальній сфері, здійсненні науково-технічної революції й навіть у гонці озброєнь. З огляду на це, а також на руйнацію «соціалістичної співдружності» наприкінці 1980-х рр., деякі історики вважають, що ліберально-промислова цивілізація все ще залишається головною силою в сучасному світі, а, отже, можна говорити, що і Новий час в історії людства ще не закінчився. Так вже згадуваний М. Бурін зазначав: «Індустріальна ж цивілізація, переживши і першу і другу світові війни, і натиск радикальних сил, в цілому зміцнилася й продовжує вдосконалюватися, охопивши в наші дні практично всю земну кулю»¹⁵.

Справді, як відомо, починаючи з середини ХХ ст. у країнах Заходу сталися трансформації системного характеру, внаслідок яких почало формуватися суспільство, яке вже багато в чому суттєво відрізнялося від класичного індустріального суспільства останньої третини ХІХ ст. і яке в останні десятиліття ХХ

ст. вступило (разом із Японією) в *постіндустріальну* стадію розвитку. Отже, для них доба Нового часу (яка, повторимо, асоціюється з утвердженням і пануванням індустріальної цивілізації) вочевидь завершується приблизно в останній третині чи чверті ХХ ст. Тому для цієї групи країн після Другої світової війни почався період, який можна назвати новітнім, або новітньою історією.

Але, з іншого боку, історики знають, що для багатьох країн Центральної та Східної Європи, держав Азії та Росії з кінця ХІХ – початку ХХ ст. нагальним завданням ставало здійснення процесу модернізації з метою розбудови саме індустріального суспільства, що і відбувалося там протягом ХХ ст. Більше того, дехто з вчених вважає, що формування індустріальних суспільств завершилося тільки к 90-м рокам ХХ ст.¹⁶. Звідси випливає логічний висновок про те, що доба Нового часу для більшості країн світу тривала фактично майже до кінця ХХ ст.

До речі, деякі поважні російські історики також вважають курс новітньої історії *частиною* загального курсу нової історії країн Європи та Америки, тобто розглядають період новітньої історії, що розпочався після Першої світової війни, як *третій період* нової історії¹⁷.

Принагідно слід зауважити, що серед істориків немає одностайності й щодо *внутрішньої* періодизації історії Нового часу.

Так, представники радянської історіографії поділяли історію Нового часу на два періоди, які охоплювали відповідно 1640 - 1870 та 1871 - 1918 рр. На межі 1980 - 1990-х років у цю періодизацію були внесені певні зміни: 1) перший, або початковий етап Нового часу тепер обіймав період з середини ХVІІ по останню третину ХVІІІ ст.; 2) промислова революція, що почалася в останні десятиріччя ХVІІІ ст. в Англії, та Велика французька революція відкрили другий період, який закінчився к 1870-м рокам і був позначений остаточною перемогою капіталізму в Європі та створенням колоніальних імперій великими європейськими державами; 3) після цього почався третій період, кінцевою межею якого стала Перша світова війна.

У багатьох сучасних російських університетах нову історію Європи та Америки починають викладати з початку XVII ст. і до 1918 р., поділивши її на такі періоди: 1) початок XVII ст. - 1815 г. - ранній Новий час, або перехід від аграрної цивілізації до індустріальної; 2) 1815 - 1870-е рр. - становлення індустріальної цивілізації; 3) 1870-е рр. - 1918 р. - трансформація та криза індустріальної цивілізації. Дехто з істориків пропонує поділяти нову історію лише на два періоди: 1) кінець XV – кінець XVIII ст.; 2) кінець XVII – початок XX ст. Свого роду «вододілом» між цими двома періодами є Велика французька революція кінця XVIII ст.

Отже, на сьогодні існують різні точки зору щодо хронологічних меж і внутрішньої періодизації історії Нового часу. Проте, є підстави вважати, що думка про доцільність починати її виклад з межі XV - XVI ст. набуває на пострадянському просторі все більшого визнання та поширення й стає домінуючою. Як вірно зазначили автори одного з українських посібників: «Рубіж XV – XVI століть - початок переходу від епохи Середньовіччя до Нового часу, із якого власне й починається історія сучасного світу»¹⁸. Протягом XVI - XIX століть в усіх царинах суспільного життя формувалися підвалини індустріального суспільства. Саме в цьому й полягає історичний зміст даного етапу всесвітньої й, насамперед, європейської історії. У розвинутих країнах Заходу доба Нового часу (тобто період існування індустріального суспільства чи індустріальної цивілізації) тривала до останніх десятиліть XX ст., в інших регіонах - трохи довше.

З кінця XX ст. або, якщо послугуватися згаданими вище міркуваннями Е. Хобсбаума про «короткий двадцятий вік», з початку 1990-х років, починається формування постіндустріального (або інформаційного) суспільства, для часу існування якого історикам ще належить придумати відповідну назву.

Примітки:

¹ Дейвіс Н. *Європа: Історія* / Пер. з англ. П.Тарашук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2000. С. 307.

² *Историческая хрестоматия по новой и новейшей истории*. Пособие для учащихся и преподавателей / Составил Я. Г. Гуревич. Издание пятое, исправленное. СПб, 1901. Том 1.

³ Новиков С. В., Манькин А. С., Дмитриева О. В. *Всеобщая история*. Справочник студента. Москва, 2000. СС. 230 - 231.

⁴ Евдокимова А. А. *История раннего нового времени. Эпоха Реформации*. Ростов н/Д: «Феникс», 2004. С. 3.

⁵ Див. докладніше: *Новая история стран Европы и Америки. Первый период: Учеб. по спец. «История»* / В. Н. Виноградов, Н. М. Гусева, А. М. Зверев и др.; Под ред. Е. Е. Юровской и И. М. Кривогуза. М.: Высш. шк., 1997. С. 5 - 7; *История Нового времени: 1600 - 1799 годы*. Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Под редакцией А. В. Чудинова, П. Ю. Уварова, Д. Ю. Бовыкина. Москва: Издательский центр «Академия», 2007. С. 4 - 7.

⁶ Dulmen van R. *Reformation und Neuzeit: Ein Versuch* // Ztschr. fur hist. Forschung. West Berlin, 1987. Bd. 14, H. 1. SS. 1 – 25.

⁷ Лахман Р. *Капиталисты поневоле. Конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего Нового времени* / пер. с англ. А. Лазарева. М.: «Территория будущего», 2010. С. 19.

⁸ Ревякин А. В. *Всеобщая история. История Нового времени, 1800 - 1900: учеб. для 8 кл. общеобразоват. учреждений* / Под ред. А. О. Чубарьяна; 3-е изд. М.: Просвещение, 2008; Ревякин А. В., Несмелова М. Л. *Новая история 1800 - 1900: 8 кл.: Методические рекомендации. Пособие для учителя*. Москва: «Просвещение», 2005.

⁹ *Мир в XX веке: Учеб. для 11 кл. общеобразоват. учреждений* / О. С. Сороко-Цюпа, В. П. Смирнов, В. С. Посконин, А. И. Строганов; Под ред. О. С. Сороко-Цюпы. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Просвещение, 1998. С. 6.

¹⁰ Алексашкина Л. И. *Мир в XX веке. Доп. материалы и практикум к учебникам по новейшей истории: Пособие для учащихся общеобразоват. учеб. заведений: 9 - 11 классы*. М.: Дрофа, 1997. С. 7 - 8.

¹¹ Бурин С. Н. *Новая история. 1640 - 1918 г.: Учеб. для 7 - 8 кл. общеобразоват. учеб. заведений. В 2 ч. Ч. 2*. М.: Дрофа, 1998. С. 316.

¹² Hobsbawm E. *Age of Extremes. The Short Twentieth Century. 1914 - 1991*. London: Abacus, 1995. або в рос. перекладі: Хобсбаум Э. *Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век (1914 - 1991)*. М.: Издательство Независимая газета, 2004. С. 15 - 27.

¹³ Іваницька О. П. *Новітня історія країн Європи та Америки (1918 – 1945)*: Навчальний посібник. К.: Видавничий дім „Комп'ютерпрес”, 2001. С. 11.

¹⁴ Див. докладніше: Сич О. Новітня історія та її хронологічні межі: до сутності питання // *Історія та правознавство*. Науково-методичний журнал. Липень 2007. № 19 - 21 (119 - 121). С. 18 - 23.

¹⁵ Бурин С. Н. *Новая история. 1640 - 1918 г.* С. 311.

¹⁶ Островский А. В. *История цивилизаций*. Учебник. СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000. С. 353 - 354.

¹⁷ Язьков Е. Ф. *История стран Европы и Америки в новейшее время (1918 – 1945 гг.)*. Курс лекций. 2-е издание. М.: Изд-во МГУ; ИНФРА-М, 2000. С. 7, 9.

¹⁸ *Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV - XX століть*: Навч. посіб. / Ю. А. Горбань, Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.; За ред. Ю. А. Горбаня. 2-ге вид., доп. і перероб. К.: Вікар, 2003. С. 22.

УДК 930:94(4-11+4-191.2)«654»**Вадим Пінцак****До питання про концепцію
«Центрально-Східної Європи»**

Історія країн Центрально-Східної Європи виглядає надзвичайно багатоманітною, зібраною з окремих мікроскопічних і ледь помітних сюжетів, які, на перший погляд, важко поєднуються в яку-небудь цілісну картину. Окремо взятий сюжет надає мінімум інформації і не породжує у читача загального уявлення про макрорегіон. Більше того, поєднання багатьох «вузлових» сюжетів історії регіону може наводити на думку про безпідставність вживання дефініції Центрально-Східна Європа. Так, наприклад, важко дати відповідь на запитання «В який спосіб і на підставі яких критеріїв можна інкорпорувати національні історії Прибалтійських і Балканських країн в історію єдиного макроісторичного регіону під назвою Центрально-Східна Європа?». Локальні історії країн вищезазначеного регіону, взагалі, можна сприймати в якості частин різних культурно-історичних просторів.

І, навпаки, історія країн Західної Європи та Північної Америки здається більш зрозумілою і чіткою. Капіталізація економіки, суспільна роль церкви, антропоцентричний світогляд, націотворення, державотворення і багато інших базових інститутів та процесів у вищезазначеному регіоні еволюціонували відносно синхронно і умовно з однаковими наслідками. Так, наприклад, історію Франції, нерідко, можна сприймати як історію усєї Європи. Такий підхід можна застосувати й до Німеччини, а історія Великобританії у такому разі, взагалі, «перетворюється» на всесвітню історію. Проте,

© Пінцак В., 2019

Пінцак Вадим Іванович - кандидат політичних наук, доцент кафедри історії Нового та Новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

у жодному разі цей підхід не можна застосувати до вже згадуваних нами країн Прибалтики і Балканського півострова. Жодна з локальних історій регіону не відіграла такої ж універсальної ролі, як історія розвинутих держав Заходу.

У зв'язку з цим, виникає чимало труднощів у сприйнятті історії регіону Центрально-Східної Європи, у пошуці тієї методики, яка дозволить досягнути всю багатоманітність окремих національних гранд-нарративів і залучити їх до якого-небудь ширшого контексту.

Зупинимось на цьому детальніше. Отже, Центрально-Східна Європа – це загальний термін, призначений для ідентифікації групи країн у Центральній, Південно-Східній і Східній Європі. Здебільшого, мова йде про Литву, Латвію, Естонію, Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію, Болгарію, Словенію, Хорватію, Сербію, Боснію і Герцеговіну, Чорногорію, Македонію, Албанію і Косово. Але простір регіону і термін, що його позначає можуть відрізнятись. Межі цього простору та конструювання терміну, що його позначає є сутністю багатьох наукових досліджень і дискусій, які зводяться до постановки проблеми про ідентифікацію регіону. У залежності від того, які системоутворюючі критерії використовувати для конструювання терміну, такий простір та історичний зміст можна отримати. У будь-якому разі він належить не до фізичної, а імажинальної географії і зумовлюється економічними, політичними і культурними моделями розвитку.

Найбільш ефективними, на наш погляд, є культурно-історичний і геополітичний методи розуміння історії регіону. Культурно-історичний метод передбачає включення до складу регіону країн Прибалтики, Польщі, Австрії, Чехії, Словаччини, Угорщини, західних і центральних регіонів України та Білорусі. Системоутворюючим критерієм у цьому випадку слугуватиме культура бароко. Застосування такого методу дає нам можливість розуміти Центрально-Східну Європу не як «звичайний» географічний простір, а як регіон з особливим культурним кліматом. Водночас, при його використанні втрачаються країни Балканського півострова, які тривалий час перебували під впливом

Османської імперії і не зазнавали впливу тих економічних і культурних процесів, що формували європейський світ. Цілком зрозуміло, що такий метод до розуміння регіону найбільше підходить для культурології, ніж для історії. Але повністю його виключати теж не доцільно.

Найбільш прийнятним, на наш погляд, є геополітичний аналіз як метод розуміння досліджуваного нами регіону. Відомо, що в умовах існування біполярної моделі міжнародних відносин країни соціалістичного табору в Європі сприймалися під назвою Східна Європа. Деякі європейські дослідники, зокрема, словенський політолог Л. Марк стверджують, що таке уявлення про Східну Європу є витвором комунізму¹. З цим можна погодитись, але в тому сенсі, що це лише посилює особливий історичний шлях та унікальність регіону.

З розпадом біполярної моделі міжнародних відносин країни колишнього соцтабору у громадсько-політичному і науковому дискурсі почали більше ідентифікуватися як Центрально-Східна Європа. Цей термін ще до розпаду соцтабору використовувався О. Галецьким і мав виключно геополітичний зміст². У такий спосіб науковець пояснював поділ Європи за результатами Другої світової війни на чотири регіони: Західну, Центрально-Західну, Центрально-Східну та Східну Європу.

Польський дослідник, викладач студіуму Східної Європи Варшавського університету доктор К. Вуйчіцький зазначає, що термін Центрально-Західна Європа втратив свій зміст після розпаду біполярної моделі міжнародних відносин і це ставить під сумнів доцільність вживання самої дефініції Центрально-Східна Європа³. При цьому дослідник дотримується поняття «Центральна Європа» як окремого самостійного цілісного регіону, метафорично стверджуючи, що: «Східна Європа викрала у Західної Центральну»⁴. Розділяючи Центрально-Східну Європу на Центральну і Східну, польський дослідник стверджує, що це лише посилює цінність Східної Європи, як макрорегіону на європейському континенті. На підтвердження цьому він наводить приклад цивілізаційного розмежування території України. Якщо Львів і Чернівці, на його думку, можна сприймати як Центральну Європу, то у Харкові чи Дніпрі важко побачити центрально-європейські міста, хоча усі вони належать до однієї держави та культури.

Зазначимо, що такий науковий погляд польського дослідника має давні історичні витоки. У ХХ ст. з'являються, щонайменше, дві дефініції для позначення цього регіону. Одна містить символічний зміст і має назву Міжмор'я. Її застосовують до усіх країн і народів, які населяють простір між Балтійським морем на Півночі та Чорним і Адріатичним морями на півдні континенту. Інша дефініція сформована за принципом відстороненої географічної об'єктивності і має назву Центральна Європа та містить чіткий політичний зміст. Зокрема, маються на увазі німецькі землі. Чеський історик Я. Кржен стверджує, що вперше термін «Центральна Європа» був використаний на Віденському конгресі для позначення територій тодішньої Німеччини і країн Бенілюксу⁵. У 40-х рр. ХІХ ст. це поняття активно розробляється німецькими вченими К. Бруком, Ф. Лістом, К. Францем. Зрештою, переломним в еволюції цієї концепції виявився 1915 рік, коли у такому значенні термін Центральна Європа вперше вжив німецький сходовознавець ХІХ ст. К. Нойман у своїй праці «Mittel-Europa», в якій він показав політичну значимість простору між Берліном і Москвою⁶. Об'єднана у ХІХ ст. Прусією, німецька політична еліта вважала, що новій країні слід розвиватися відмінним від Заходу і Сходу шляхом. Водночас, слід мати на увазі, що тодішня політична еліта Німеччини намагалася перетворити свою країну не стільки у Центральну Європу, як свого роду макрорегіон, скільки у центр влади для усього європейського континенту.

Зазначимо, що у ХІХ ст. Центральну Європу не можна було окреслити на геополітичній мапі Європи як макрорегіон, оскільки, вона, взагалі, не належала до імажинального простору тієї епохи. Європейський континент у свідомості тодішнього населення розмежовувався на Захід, Схід і Балкани. Центральною Європою можна було назвати лише німецькі землі.

Повертаючись до концепції О. Галецького відзначимо, що її розвинув угорський історик Є. Сюч у своїй праці «Три історичні регіони Європи», в якій теж відмовився від терміну Центрально-Західна Європа⁷. Справді, ця дефініція мала історичний та політичний зміст за умов існування біполярної системи міжнародних відносин і нею позначали

країни Західної Європи і ті країни Європи, які не входили до складу соцтабору. З розпадом останнього та структурними геополітичними змінами в Європі (розширення НАТО на Схід) потреба у такій дефініції зникла. Проте, дефініція Центрально-Східна Європа, на його думку, зберігає сенс. На певному етапі, як зазначає автор, історичні шляхи країн Західної та Центрально-Східної Європи помітно розійшлися, але не зникло глибоке історичне підґрунтя, яке їх об'єднувало. Суспільство Центрально-Східної Європи завжди функціонувало завдяки тим громадянським цінностям, які слугували підґрунтям Західної Європи, що у свою чергу виправдовує вживання дефініції Центрально-Східна Європа.

Відомий американський славіст польського походження П. Вандіч, використовуючи компаративний підхід, поняття Центрально-Східної Європи звужує до історичної Речі Посполитої, земель корони святого Вацлава, земель корони святого Іштвана. У сучасному розумінні це нинішні території Польщі, Угорщини, Чехії і Словаччини. У своїй праці «Ціна свободи» автор пояснює історію регіону крізь призму історичного фронтиту західного світу і стверджує, що ціна свободи, яку «заплатили» вищезазначені країни є достатньою для того, щоб, незважаючи на їхню специфіку, сприймати їх європейськими⁸. Ця специфіка дозволяє стверджувати про існування окремого макроісторичного регіону під назвою «Центрально-Східна Європа», але вона не настільки значима, щоб ідентифікувати регіон по-іншому.

Отже, концепція Центрально-Східної Європи є відносно новою. Як вже зазначалося, перші розмежування імажинального простору Європи на Західну, Східну і Балкани спостерігаються на початку XIX ст. під час формування Віденської системи міжнародних відносин. На сході Європи з'являється дещо інше розмежування, зокрема, на Східну і Західну Європу. Воно проглядається в ході дискусії, яка тривала між російськими західниками і слов'янофілами, які застосовували культурно-релігійні критерії до розуміння історії регіону. На думку останніх православ'я визначало еволюцію однієї частини Європи, а католицизм і протестантизм – іншої. Слов'янофіли не вживали термінів, якими нині оперує

історична наука і розмежування поглядів у громадсько-політичній думці Російської імперії щодо історичної долі Європи та Росії не було настільки структурованим, щоб можна було стверджувати про їхній особливий внесок у розробку концепції. Але сам факт їхніх дискусій дозволяє стверджувати вже про їхнє розуміння неоднорідності вже тодішнього культурного простору Європи.

У жодній частині європейського континенту імажинальна географія не відіграє такої значної ролі як у Центрально-Східній Європі. На політичних мапах XIX ст. не має того геополітичного простору, який нині існує. «Прочитати» регіон можна лише за допомогою тих базових характеристик, які є у підґрунті європейського світу. Найкраще для цього підходять наступні: націотворення та державотворення, роль церкви у цих процесах, питання перервності і неперервності історії та співвідношення понять громадянське суспільство і держава. Зупинимось на цьому детальніше.

Процеси націотворення і державотворення в країнах Західної Європи відрізнялися від аналогічних процесів у країнах Центрально-Східної Європи. На Заході первинним був процес державотворення, вже сформовані держави формували, здебільшого, ранньомодерні нації. Державні кордони виступали кордонами нації. Деяко протилежне явище спостерігається у Центрально-Східній Європі, яка була поділена між Австро-Угорською, Російською і Османською імперіями. По-суті, у межах кількох державних організмів мешкало півтора десятка націй, які досить часто вороже їх сприймали. Ідея нації їм теж була притаманна, але бракувало держав, які могли б її реалізувати. Роль розбудови нації взяли на себе не держави, як на Заході, а національні рухи, які ставили собі за мету збудувати власні національні держави подібні тим, що вже існували на Заході. Іншими словами, кордони нації мали бути кордонами держави. Таким чином, нації в регіоні формувалися не під впливом «рідних» держав, а у межах «чужих» політичних та адміністративних організмів і процесу націотворення був притаманний визвольний характер, який формувався в ході боротьби проти вищезазначених імперій. Системоутворюючий вплив держави на формування

нації замінювався системоутворюючим впливом культури. Щоправда, не інституціоналізованої культури, а різного роду фольклору, культурних архетипів, релігії. Література, мова та історія виконували більш потужну націотворчу роль, ніж у країнах Заходу, де, скажімо, національна мова була, здебільшого, продуктом діяльності органів державного управління та інституціоналізованої освіти.

Так, наприклад, образу героя в літературній традиції країн Західної Європи притаманне несприйняття суспільного порядку як такого, тоді як герой у Центрально-Східній Європі завжди бореться з іноземним пануванням. Якщо у Західній Європі творці національних мов є видатними культурними діячами, то у Центрально-Східній Європі вони ще є великими постатями «національного відродження». Самі ж національні історії більше нагадують національні міфи, в яких кордони держави зображуються якомога більшими, мотивуючи це особливим давнім минулим. З цієї причини дослідження національної історії країн Центрально-Східної Європи та її написання варто сприймати не лише частиною націотворчого, але й частиною державотворчого процесу та й, власне, політичною боротьбою за створення держави. З огляду на її відсутність підґрунтям національної історії мало слугувати постійне існування самої нації. Наявність на теренах країни в минулому якої-небудь форми державності було питанням легітимації політичних амбіцій представників національних рухів. Згідно їхніх поглядів нація не була продуктом модерних суспільно-політичних процесів, а швидше результатом їхньої великої історії. Тому вони зверталися до історичних епох найбільшого територіального охоплення якої-небудь раніше існуючої форми державності. З цієї причини національні історії країн Центрально-Східної Європи є швидше гранд-нарративом, який відіграє значну націотворчу та націоміфотворчу роль. Бажання «удревнити» історію слід сприймати як спосіб самоствердження нації. На практиці це проявилось у появі «ідеї великої держави», (ідея Венізелоса, ідея Целокупної Болгарії, ідея Великої Румунії, великосербський гегемонізм, «Україна від Дунаю до Кавказу» тощо) яка ставала частиною

національного проекту, особливо балканських народів. Найбільш яскраво усе це прослідковується у балканському іредентизмі. Але усі ці ідеї, проекти, міфи, шляхи націотворення спрямовані до однієї мети – побудови такої моделі суспільно-політичних відносин як в країнах Західної Європи. Отже, за еталон державності нерідко бралися вже реалізовані західноєвропейські проекти. Відмінність проглядається у способах їхньої реалізації, але мета завжди була одна – будівництво такої держави «як на Заході».

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що, нині, у громадсько-політичному та науковому дискурсі актуалізується термін «Східна Європа». Він вживається як антипод поняття «Західна цивілізація». У такому випадку, на наш погляд, «розмиваються» східні кордони Центрально-Східної Європи і сама концепція «Центрально-Східної Європи» виглядатиме малозмістовною.

Примітки:

1. Вуйчіцький К. Ностальгія і політика. Есе про повернення до Центральної Європи / з польск. Пер. П. Гаврилишин, П. Гава. – Брустури: Дискурс, 2016. – С.4

2. Halecki O. Borderlands of western civilization: a history of East Central Europe. – Ronald Press Co., 1952 // Режим доступу: <https://www.europe-richie.org/files/858ae85e4e28d71ab0aaae12fe0b4a49/Jens%20Boysen/Halecki,%20BORDERLANDS%20OF%20WESTERN%20CIVILIZATION%20excerpt.pdf>

3. Вуйчіцький К. Вказ. праця. – с.7.

4. Там само.

5. Krzhen Ya Centra'naya Evropa v evropeqskom istoriko-geograficheskom kontekste // Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/hz/2007/6/kr4.html>

6. Геффернен М. Значення Європи: географія та геополітика. – Київ: Дух і Літера, 2011. // Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=JDLmbYYiW4UC&pg=PA116&lpg=PA116&dq=%D0%9A.+%D0%9D%D0%BE%D0%B9%D0%BC%D0%B0%D0%BD+%D0%9C%D1%96%D1%82%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C-%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0>

&source=bl&ots=ZABHeF7ogZ&sig=ACfU3U3EJEDb9cvzURNhW
MnSl370Q-1kzw&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKewiakZmk3pnoAhVnp
IsKHSPnDhYQ6AEwCnoECAsQAQ#v=onepage&q=%D0%9A.%20
%D0%9D%D0%BE%D0%B9%D0%BC%D0%B0%D0%BD%20%D
0%9C%D1%96%D1%82%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C-
%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0&f=false

7. Сюч Є. Три исторических региона Европы // Центральная
Европа как исторический регион / Отв. ред. А.И. Миллер. – Москва,
1996 // Режим доступу: [https://inslav.ru/images/stories/pdf/1996_C_](https://inslav.ru/images/stories/pdf/1996_C_Evropa_kak_istoricheskij_region.pdf)
[Evropa_kak_istoricheskij_region.pdf](https://inslav.ru/images/stories/pdf/1996_C_Evropa_kak_istoricheskij_region.pdf)

8. Вандіч П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи
від Середньовіччя до сьогодення. – Київ: Критика, 2004. – 462 с.

УДК 930(410):327«654»

Олександр Сич

Парадигма міжнародних відносин у добу Нового часу (про концепцію Пола Кеннеді)

Поява міжнародних відносин - у сучасному розумінні цього терміну - припадає на добу Нового часу, коли виникають перші національні держави, як, власне, й таке поняття як «нація». Саме це поняття (як і похідні від нього поняття «державо-нація», «національний інтерес», «націоналізм») стало системоутворюючим для міжнародних відносин Нового часу. Коли в результаті Тридцятилітньої війни, яка зачіпила майже всі європейські держави, Габсбурги зазнали поразки, і новим європейським гегемоном стала Франція, яка зажадала від імператора Священної Римської імперії Фердинанда III відмовитися від союзу з іспанською гілкою габсбурзької династії, той змушений був це зробити, поставивши тим самим національні інтереси вище за династійні. Варто нагадати, що з англійської «міжнародні відносини» (international relations) буквально перекладаються як «відносини між націями». До речі, перша міжнародна організація, створена після Першої світової війни, називалася Ліга Націй, а найбільша міждержавна організація, яка існує в наш час, називається Організацією Об'єднаних Націй, а не держав.

У добу Нового часу до дипломатичного обігу входять такі поняття, як «державний суверенітет», «територіальна цілісність», «самовизначення народів», «міжнародно-правове визнання», «великі держави» та деякі інші, без яких сьогодні неможливо уявити світову політику. Нарешті, в цю добу складається нова й, по суті, перша *система* міжнародних відносин - Вестфальська, яку деякі автори взагалі розглядають як першу геополітичну модель сучасного світу, яка визначила тип її учасників і правила взаємодії між ними¹.

© Сич О., 2019

Сич Олександр Іванович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Нового та Новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

За останні десятиліття як на пострадянському просторі, так і за його межами вийшла друком ціла низка наукових праць, присвячених історії міжнародних відносин і дипломатії, зокрема й у Новий час². Однак у багатьох з них при висвітленні подій і явищ міжнародного життя превалює суто фактологічний підхід і описовість на шкоду аналізу глибинних причин, які визначали параметри, динаміку й напрямки міжнародного розвитку, а також його підсумки й далекосяжні наслідки. Зрозуміло, що такий аналіз залежить від методологічних позицій, на яких стоять автори (деякі з яких з певних причин узагалі уникають чітко окреслювати свою методологічну парадигму). Адже, як відомо, для пояснення одних і тих самих фактів можуть бути залучені різні теорії, методологічні підходи, інтерпретації, від чого буде залежати адекватність загальної оцінки тих або інших подій, явищ чи процесів у міжнародних відносинах новочасного періоду всесвітньої історії.

І, нарешті, для розуміння самого змісту та специфіки міжнародних процесів у добу Нового часу необхідно дати відповідь на низку питань, які закономірно постають при вивченні історії XVI - XX ст. Чому в різні періоди різні держави виходили у лідери, ставали гегемонами на міжнародній арені? І чому через якийсь час вони втрачали свою провідну роль, а їхня слава згасала? Що зрештою вирішувало результат протистояння великих держав, зокрема, коли справа доходила до війни? Яким чином стан міжнародних відносин позначався на історичних долях різних народів і країн?

Цікаві й, що важливо підкреслити, вельми переконливі відповіді на ці запитання запропонував британський історик Пол Кеннеді у своєму фундаментальному дослідженні³, яке з'явилося понад 30 років тому, але не втратило своєї актуальності й дотепер.

Треба сказати, що поява в 1987 р. його книги (майже 700 сторінок тексту) викликала великий резонанс і десятки позитивних і навіть захоплених рецензій, а її автора почали порівнювати з такими коріфеями історичної науки як Тойнбі та Ранке. За два роки вона витримала декілька видань, була перекладена 23 мовами й стала міжнародним бестселером. Науковець спромігся не тільки зібрати в ній, без перебільшення,

величезний фактичний матеріал, але й належним чином його систематизувати та проаналізувати, щоби зробити оригінальні висновки й узагальнення щодо основних чинників, які визначали «архітектуру» міжнародних відносин, її головних «акторів», співвідношення сил у світовій політиці у часовому вимірі останніх п'яти століть, а в прикінцевому розділі - на підставі встановлених ним закономірностей - навіть зробити прогноз щодо можливого балансу сил у світі на межі ХХ - ХХІ ст.⁴ Тому тепер, через 30 років, ми маємо можливість співставити концепцію П. Кеннеді з реаліями двох перших десятиліть ХХІ ст. та побачити, в чому він помилився, а в чому мав рацію. З огляду на вищесказане, доцільно нагадати основні положення його концепції, що, як видається автору даної статті, може допомогти скласти цілісне уявлення про пружини та внутрішні механізми розвитку міжнародних відносин у добу Нового часу.

Головна мета, яку поставив перед собою Пол Кеннеді, - це докладно простежити піднесення та занепад великих держав упродовж п'яти століть (ХVІ - ХХ ст.) в історичному та геополітичному контекстах, а також визначити закономірності, що дозволяли тій чи іншій державі у певний момент історії здобувати лідерство на європейській, а згодом і світовій арені. Погодьмося, що це, по суті, одне із центральних питань світової політики і геополітики.

У першому розділі свого твору він розглянув період, який охоплює 1500 - 1815 рр. На початку даного періоду, на думку Кеннеді, існували такі «центри сили»: Китай династії Мін, Османська імперія, імперія Великих Моголів у Північній Індії, європейська система держав, а також, щоправда меншою мірою, Московська держава, Персія та Японія. Автор ставить питання: чому саме з ХVІ ст. почався «злет західного світу»? На перший погляд, вихідні позиції (матеріальні, людські, науково-технічні та інші ресурси) у боротьбі за світове лідерство у деяких східних держав виглядали здебільшого краще, ніж у роздробленої в політичному сенсі Європи. Відповідь на поставлене питання він вбачав в існуванні на Сході самодостатньої державної влади деспотичного типу, що уніфікувала і монополізувала практично всі сфери

людської життєдіяльності, що не тільки гальмувало поступ, але й позбавляло мусульманські імперії Близького Сходу, держави Азії чи Китай внутрішніх рушійних сил, стимулу для саморозвитку, необхідного динамізму, що приречило їх у підсумку на поступове, але неухильне та невідворотне відставання від низки західноєвропейських країн.

Навпаки, історичні умови, за яких розвивалася Європа, сприяли виходу її держав на перші ролі у світовій політиці. Серед них автор називав такі:

1) незрівнянно менше втручання держави в економічне життя, а звідси й більший простір для розвитку ринкових відносин, які неабияк стимулювали розвиток економіки;

2) «політичний плюралізм», тобто боротьбу між різними державно-політичними утвореннями за збереження незалежності або досягнення першості, що, своєю чергою, спонукало їх до «проривів» в економічній і військових сферах (саме з цього часу, як вважав Кеннеді, можна говорити про початок, примітивної поки-що, гонки озброєнь і торгівлі зброєю);

3) торгове та колоніальне суперництво, яке дало сильний поштовх накопиченню й застосуванню різноманітних і важливих знань, що сприяло розвиткові науки, техніки, винаходам тощо;

4) певне значення у появі «європейського дива» мали деякі особливості географічного розташування та більш сприятливі умови для прояву інтелектуальної свободи всередині європейських країн, особливо внаслідок поширення ідей Відродження та Реформації.

Автор показав, що війни, які точилися в Європі в 1519 - 1659 рр., були тісно пов'язані з утворенням незалежних національних держав, боротьбою за гегемонію на європейському континенті. Особливо докладно розглянуто ним спроби габсбурзької австро-іспанської «вісі» встановити своє панування на континенті та причини їх провалу. Він зазначив, що, якщо до XIV ст. воєнні конфлікти мали, як правило, локальний характер, то війни XVI - XVII ст. втягують у свою орбіту значно більшу кількість держав чи навіть коаліцій держав.

З іншого боку, наявним було різке зростання вартості ведення воєнних кампаній. Так, в Англії в останні роки правління Єлизавети чи в Іспанії часів Філіпа II три чверті державних витрат йшло на ведення війни або на сплату боргів, які утворилися через попередні війни⁵. Вартість війни в XVI ст., за його підрахунками, могла бути приблизно оцінена в декілька мільйонів фунтів стерлінгів, до кінця XVII ст. вона зросла до десятків мільйонів, а під кінець наполеонівських війн воєнні витрати основних воюючих сторін часом сягали 100 млн. ф. ст. на рік⁶. Навіть у мирний час на утримання збройних сил припадало від 40 до 50% державних витрат, а під час війни такі витрати зростали до 80 і навіть 90 % бюджету країни⁷. Таким чином, як вважав Кеннеді, наявність достатніх матеріальних ресурсів і відповідний стан господарства, які могли б забезпечувати можливість ведення тривалих і дорогих воєнних дій, набували вирішального значення. За його словами, переможці в цих війнах мусили визнати, хоча й із неохотою, що торговець, промисловець чи фермер так само важливі, як офіцер кавалерії та пікінер.

Найбільш важливою рисою наступного періоду (1660 - 1815) стало створення багатополусної системи європейських держав. До великих держав цього періоду вчений відносить Францію, Габсбурзьку монархію (Австрію), Пруссію, Велику Британію та Росію. Розглядаючи протистояння між ними та особливо наполеонівську епопею, Кеннеді відзначав зростаючу роль геополітичного чинника і фінансових ресурсів його учасників в успішному завершенні тих або інших конфліктів, які все частіше набували форми коаліційних війн. За ці півтора століття військова потужність провідних держав зазнала змін не стільки з точки зору технічної оснащеності (тут як раз зміни були доволі повільними), скільки в організаційному плані, що проявилось в подальшій професіоналізації армій, створенні військових міністерств, інтендантств, системи постійних казарм, шпиталів тощо.

Отже, починаючи від умовного 1500 року провідні європейські держави демонстрували все більш швидке піднесення – у технологічній, економічній, науковій, військовій царинах, тоді як Китайська, Османська імперії, Японія, Росія, навпаки, все більше відставали від них у цих сферах. При цьому в самій Європі

найбільш потужні й лідируючі держави весь час змінювали одна одну. Іспанію і Габсбургів на якийсь час затьмарила маленька, але зухвала Голандія, далі піднялася Франція Людовика XIV, згодом Францію потіснила Британія. Реформи Петра Великого вивели в коло великих європейських держав і Росію.

Аналізуючи злети та занепади Росії як великої держави, історик вважав, що в її історії було три періоди найвищої могутності, справжнього військово-політичного тріумфу. Реформи Петра створили регулярну армію та воєнну промисловість, потужний бюрократичний державний апарат, що й дозволило молодій імперії опинитися серед перших європейських держав. Однак далі реформи сповільнилися, і в XVIII столітті Росія все помітніше відставала від європейських лідерів в економічному, військовому і технологічному вимірах. Другий тріумф Росії – перемога над Наполеоном у складі антинаполеонівської коаліції, коли російська воєнна машина виявилася найсильнішою в Європі. Втім, на думку Кеннеді, поразка Наполеона була зумовлена не стільки перевагами Росії в технологіях, економіці та озброєннях, скільки перенапругою сил самої Франції, а також величезністю території і ресурсів Росії. До речі, ті ж фундаментальні чинники багато в чому визначили поразку нацистської Німеччини у 1945 році у війні проти Радянського Союзу, разом із багаторазовою перевагою потенціалу, економік, фінансів і озброєнь антигітлерівської коаліції в цілому. Крім того, росіяни завжди виявляли видатні якості справжніх воїнів – сміливість, стійкість, витривалість, що значною мірою компенсувало економічну слабкість, відсталість озброєнь та недоліки в управлінні військами (як це було, наприклад, під час невдалої для них Кримської війни).

Другу частину своєї книги П. Кеннеді присвятив розгляду позицій і дій головних політичних сил на міжнародній арені в 1815 - 1885 рр. Він виділяв такі характеристики даного періоду: поступове становлення світової системи господарства та її пришвидшений розвиток з середини XIX ст., поява небаченого простору для розвитку продуктивних сил в умовах промислової революції; вплив останньої на способи ведення війни як на суходолі, так і на морях; відносна стабільність політичного становища в Європі та відсутність тривалих, «виснажливих» воєн між великими державами.

Після розгрому Наполеона Російська імперія стала майже на півстоліття (1815 - 1848 рр.) головною військовою державою Європи. Однак програна Кримська війна та успішна демонстрація під час неї більш передових технічних (паровий флот та ін.) і соціальних досягнень Англії і Франції підірвали російський престиж. Друга половина XIX - початок XX століття – це, за словами Кеннеді, епоха всесвітнього триумфу Британської імперії. Однак, вже наприкінці XIX століття Британії кинула виклик об'єднана Німеччина, яка до того ж розгромила Францію в 1870 році.

Хоча склад великих держав у зазначений період практично залишився незмінним (вказана вище «пентархія»), баланс сил між ними змінювався: одні пішли вперед у зміцненні своєї політичної, економічної та військової могутності, інші помітно відстали. Причину британський історик вбачав у неоднаковій здатності країн до сприйняття досягнень промислової і «військової» революцій, до використання нових технологій та нових можливостей комунікації (залізниці, телеграф тощо). Цим можна пояснити, з його точки зору, як десятиліття британської економічної гегемонії, так і вражаючий спурт Німеччини в останній третині XIX століття.

Саме з кінця XIX ст., коли боротьба великих держав виходить за європейські кордони і все частіше спрямовується на захоплення нових ринків і територій по всій земній кулі, починаються процеси, які спричинилися до заміни багатополюсного світу на біполярний. Пожадливий поділ світу між великими європейськими державами призвів у 1914 році до Першої світової війни, а наступний реваншизм німців і японців – до Другої світової. Досліджуючи характер історичного розвитку країн-учасниць Першої світової війни, британський вчений дійшов висновку, що в їх основі лежали такі причини, які взаємодіяли між собою: 1) зміни у військово-промисловій базі, 2) геополітичні, стратегічні та соціокультурні можливості кожної окремої держави, яка брала участь у світовому балансі сил, 3) дипломатичні та політичні зміни, що вплинули на результати великих коаліційних війн. Тому переваги блоку центральних держав, які виявилися в ході Першої світової війни (гарні внутрішні

комунікації, висока якість підготовки німецької армії, окупація та експлуатація багатьох захоплених територій), і навіть вихід із війни Росії не змогли «переважити» сукупну міць воєнно-промислового потенціалу країн Антанти і США, що й визначило остаточний результат цього небаченого за масштабом військового конфлікту. Воєнні видатки країн Антанти більше, ніж удвічі перевищили відповідний показник у Троїстого союзу – 57,7 проти 24,7 млрд. дол. (у цінах 1913 р.), що дозволило їм мобілізувати 40,7 млн. людей, тоді як Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія спромоглися поставити під рушницю лише трохи більше 25 млн.⁸. Дія зазначених вище причин після закінчення війни дозволила Німеччині, незважаючи на територіальні втрати, військові обмеження та економічну нестабільність після 1919 р., залишитися, попри те, «потенційно вельми сильною великою державою»⁹.

Після 1945 року розклад сил на міжнародній арені знову різко змінився: світовими гегемонами стали дві, колись периферійні і не зовсім європейські держави, – США і СРСР.

Отже, на думку П. Кеннеді, підсумки великих коаліційних війн протягом 1500 - 1945 рр. значною мірою підтверджують вирішальний вплив економічних чинників у тих зрушеннях і змінах, які відбувалися в міжнародних відносинах. Тому бути великою державою, за Кеннеді, означає мати «процвітаючу економічну базу»¹⁰. Разом із тим він не абсолютизував дану тезу, визнаючи відносний характер таких понять, як економічна, політична або військова могутність будь-якої держави з огляду на її «включеність» у загальний міжнародний баланс сил, який ніколи не залишався сталим.

Окреслимо основні положення концепції британського історика. Якщо спробувати сформулювати стисло, тобто виділяючи їх квінтесенцію, то його головний висновок полягає в тому, що в довгостроковій перспективі багатство країни та її продуктивні сили, в співставленні з аналогічними показниками конкурентів, є істотною детермінантою їх глобального статусу. І він докладно, як зазначалося вище, на величезному фактичному матеріалі простежив і проаналізував, як це було в історії.

За висновками П. Кеннеді, ключ до могутності і впливу на міжнародній арені слід шукати у складному поєднанні безперервних технологічних інновацій, економічної та фінансової потужності, природного, демографічного й територіального потенціалу, соціальної модернізації, а також у наявності таких важко вимірюваних чинників, притаманних як народам, так і їх вождям, як енергія, готовність вперто боротися, витривалість, вміння робити менше помилок, ніж суперник. Ті держави, хто швидше й успішніше розвиваються, вчасно проводять реформи, виявляють більше волі та наполегливості в досягненні поставлених завдань, – виходять в лідери. Ті ж, хто зволікають, замикаються в собі, стримують інновації, припускаються грубих помилок, – відстають і в підсумку програють як в економічному змаганні, так і у військовому відношенні. Тому військова міць зрештою залежить від економічного розвитку. Саме стан економіки і рівень технологій в довгостроковій перспективі зумовлюють успіх або невдачу, ділять нації (держави) на тих, хто виграв, і тих, хто програв.

Очевидно, що ресурси кожного суспільства завжди обмежені. Для того, щоби не відстати і не програти нескінченне історичне змагання, кожна держава (в особі уряду чи правителя) має ними вміло розпорядитися. Ресурси повинні бути розумно розподілені між трьома сферами, які вимагають витрат: зміцнення військових структур і сучасних озброєнь; рівень і якість життя населення; інвестиції в економіку та інфраструктуру, в економічне зростання. Надто великі військові витрати ставлять хрест на добробуті населення та економічному розвитку. Непомірні військові витрати, утримання далеких територій і сателітів створюють непосильне «імперське перенапруження» і можуть призвести до краху саму метрополію (прикладом чого є загибель більшості імперій – від Римської та Британської до Російської). Причини розвалу СРСР виявилися подібними до тих, що ледь не викликали крах російської держави в середині XIX століття (Кримська війна) та зумовили такий у 1917 - 1918 рр., а саме: величезне імперське перенапруження в сукупності з недостатньою увагою до розвитку технологій,

економіки, потреб суспільства, сучасних інституцій. Але недооцінка ролі військового потенціалу і пріоритет громадянського розвитку здатні спричинити поразку у війні аж до державного краху. Пошук балансу в оптимальному розподілі ресурсів і можливостей - це постійна турбота держав як у минулому, так і у сьогоденні.

Таким чином, підкреслюючи взаємозв'язок економіки, науково-технічних інновацій і спроможності державної політики ефективно задіяти свої ресурси в мирний час і в період війни, П. Кеннеді виводить закономірності, які пояснюють, що саме дозволяє тій або іншій державі у певний момент історії здобувати лідерство на світовій арені, яке, однак, у результаті порушення рівноваги між економічним та військовим потенціалами легко переходить до нової держави, яка також набуває світового статусу.

Концептуальні положення Пола Кеннеді, безумовно, заслуговують на увагу, бо дозволяють краще зорієнтуватися й, головне, зрозуміти динаміку та внутрішню логіку розвитку міжнародних відносин в добу Нового часу. Проте, складається враження, що в них проглядає свого роду економічний детермінізм. Аж ніяк не заперечуючи значення економіки як дійсно найважливішої «несучої опори» геополітичного становища держави та її зовнішньополітичного курсу, все ж слід обов'язково враховувати й інші його компоненти, що грають важливу роль у надзвичайних ситуаціях, таких як міжнародні кризи, війни тощо. Історичний досвід свідчить, що економічна перевага не завжди автоматично приводить до політичного чи військового виграшу. Пригадаймо, що економічні й фінансові можливості Англії наприкінці XVIII - у перше десятиріччя XIX ст., не будучи підкріплені відповідною військовою міццю, не могли забезпечити їй впродовж 20 років вирішальної переваги в боротьбі з революційно-республіканською, а потім наполеонівською Францією.

В історії чимало прикладів, коли в екстремальних обставинах неабияку роль відіграють такі чинники, як особливості внутрішньополітичного становища, масової свідомості, ідеологічних настанов, наявності демократичних цінностей. Саме останні, що народилися під час Великої французької

революції, надихнули французький народ на мобілізацію таких матеріальних та духовних ресурсів, завдяки яким Франція практично в одиночку виявилася здатною протистояти багаточисленним коаліціям, які організовувала (й відповідно фінансувала) проти неї Англія. У Кеннеді подібні події, як видається, занадто жорстко, прямолінійно «прив'язані» до економічного базису. Тому деякі його оцінки та твердження виглядають дещо спрощеними і схематичними.

Наприклад, він вочевидь недооцінив ідейно-політичні та соціально-класові міркування у зовнішній політиці західних держав у 1930-х роках, які були невід'ємною складовою сумнозвісної «політики умиротворення» і водночас стали однією із суттєвих причин сповзання світу до нової світової війни. Ідеологічний чинник у радянсько-американських відносинах у 1945 - 1989 рр. також відігравав дуже помітну роль.

І все ж, треба визнати, що його концепція розуміння міжнародних відносин, яку він намагався розробляти суто з наукових позицій, виглядає неупередженою й достатньо збалансованою. Основні положення запропонованої ним парадигми міжнародних відносин, не кажучи вже про зібраний і проаналізований у книзі справді неосяжний фактичний матеріал, витримали випробування часом і зберігають високу цінність і сьогодні. Будучи істориком, він на підставі свого дослідження зробив прогноз розвитку міжнародних відносин - і відповідно їх головних «акторів» - на 15 років наперед, до 2000 року. Не всі його прогнози виправдалися (та й хто міг передбачити розвал СРСР!), але неабиякий подив викликає як раз те, що багато в чому він мав рацію й багато що передбачив вірно. Такий результативності прогнозів можуть лише позаздрити політологи, футурологи та професійні експерти зі світової політики.

Тому можна твердити, що парадигма міжнародних відносин, розроблена П. Кеннеді, загалом адекватно відображає сутність міжнародних процесів протягом 1991 - 2020 рр. У 1989 - 1991 рр. зруйнувався біполярний світопорядок, і США на недовгий час залишилися єдиною наддержавою. Але незабаром ми стали свідками небаченого раніше економічного піднесення Китаю, згодом відбулося зміцнення Росії, зокрема її військової

могутності та зовнішньополітичного авторитету, тоді як США стали поступово втрачати позиції одноосібного лідера. І тому сьогодні світ знову навпомацки шукає новий світовий баланс між великими державами, перелік яких при цьому, на подив, залишився майже таким саме, що був сто років тому: США, Росія, Китай, Європа (в якій бачимо колишні великі держави - Велику Британію, Німеччину та Францію) та, хоча й меншою мірою, Японія. А це значить, що у книзі П. Кеннеді вдумливий читач зможе дізнатися про ті речі, які й дотепер багато в чому формують наші уявлення про характер і співвідношення чинників сукупної могутності держав, які визначають їх місце і роль у сучасних міжнародних відносинах. А це зайвий раз доводить, наскільки корисним і повчальним може бути вивчення історії для розуміння як сьогодення, так і майбутнього.

Примітки:

¹ *Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV - XX століть*: Навч. посіб. / Ю. А. Горбань, Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.; За ред. Ю. А. Горбаня. 2-ге вид., доп. і перероб. К.: Вікар, 2003. С. 15; Никитина Ю. А. *Международные отношения и мировая политика*. Введение в специальность. Учеб. пособие для студентов вузов. 2-е изд. испр. и доп. М.: Аспект-Пресс, 2012. С. 52.

² Див., напр.: *История Европы*: в 10 т. / Под. ред. М. А. Барга. Т. 4. Европа нового времени (XVII - XVIII вв.). М.: Наука, 1994; *Всеобщая история дипломатии*. М.: Эксмо, 2010; Медяков А. С. *История международных отношений в Новое время*. М., 2007; Фененко А. В. *История международных отношений: 1648 - 1945*. М.: Изд-во «Аспект-Пресс», 2018; Black J. *A History of Diplomacy*. London, 2010 та інші.

³ Kennedy P. *The rise and fall of the great powers: Economic change and military conflict from 1500 to 2000*. L., 1989. 898 p. (переклад російською побачив світ лише 2016 року під назвою: Кеннеді П. Взлёты и падения великих держав. Экономические изменения и военные конфликты в формировании мировых центров власти с 1500 по 2000 г.).

⁴ Див. рецензію автора статті в журналі «Вопросы истории», 1991, № 9 - 10, с.246 – 248.

⁵ Kennedy P. *The rise and fall of the great powers*. P. 91.

⁶ Kennedy P. *The rise and fall of the great powers*. P. 99.

⁷ Kennedy P. *The rise and fall of the great powers*. P. 109.

⁸ Kennedy P. *The rise and fall of the great powers*. P. 354.

⁹ Kennedy P. *The rise and fall of the great powers*. P. 372.

¹⁰ Kennedy P. *The rise and fall of the great powers*. P. 397.

УДК 930:316.75(470)«18/1914»**Олександр Безаров****Про застосування теорії ідентичності у контексті
дослідження історії пізньоїімперської Росії**

Відомо, що понятійний апарат істориків вельми недосконалий. Вони послуговуються сучасною літературною мовою, поняттями і теоріями, які запозичені з історичних джерел або інших соціальних наук. Категорії, що застосовуються в історичному дослідженні є різними за своїм походженням і змістом, не завжди відповідають вимогам, які висуваються щодо наукових категорій: бути точними, суворими, однозначними для всіх дослідників. З іншого боку, поняття, що запозичені з історичних джерел начебто відображають особливості («присмак», дух і колорит) певної історичної епохи, однак мають сенс лише в межах конкретної епохи, малозрозумілі пересічному читачу і навіть професійному історику. Усе це, на наш погляд, не сприяє загальному сприйняттю авторських формулювань і взаєморозумінню істориків.

Водночас категорії суміжних з історією соціальних, економічних, політичних і психологічних наук, якими сьогодні часто послуговуються історики, зазвичай актуалізовані політикою пам'яті, а отже, необґрунтоване, тенденційне їх застосування модернізує історичний процес, осучаснює певну історичну проблему або явище з минулого, які, з точки зору своєї епохи, такими вочевидь не були. Звісно, що міждисциплінарний підхід у сучасному історичному дослідженні дозволяє історику виявити певні особливості в історичному процесі, визначити приховані тенденції розвитку об'єктів історичного пізнання. Проте захопленість іншими

© Безаров О., 2019

***Безаров Олександр Троянович** - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Нового та Новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.*

(не історичними) методами наукового знання, орієнтація історика на відверто пропаговану ідеологію загрожує його дослідженню термінологічною плутаниною, а подеколи відвертим непрофесіоналізмом і заангажованістю.

З метою уникнення вищезазначених суперечностей в історичному дослідженні важливо зрозуміти поняття суміжних з історією дисциплін, які можуть бути або вже застосовані винятково як допоміжні теорії у процесі вивчення тих або інших явищ в історичному процесі.

У попередній статті з приводу використання теорії ідентичності в історичному дослідженні ми спробували довести, що ця концепція здатна пояснити суперечливі процеси асиміляції та емансипації євреїв у країнах Західної та Центральної Європи XIX століття¹. Завданням цієї статті є визначення ефективності (перспективних напрямків дослідження) теорії ідентичності у контексті вивчення Російської імперії на завершальному етапі її історії (1861–1917 роки).

Оскільки головні тези теорії ідентичності були висвітлені нами у минулому дослідженні, то перед тим, аби перейти до розв'язання зазначеного завдання ми лише нагадаємо про те, що ідентичність – це поняття, що відображає тотожність людини самій собі, твердо опанований та особисто схвалений образ себе у всій багатоманітності ставлення особистості до світу. Відповідно криза ідентичності, як зазначав сучасний російський психолог В.Д. Альперович, це особлива ситуація масової свідомості (свідомості окремого індивіда), за якої більшість соціальних категорій, завдяки яким людина визначала себе та своє місце в суспільстві, видаються такими, що втратили свої межі та цінність². Криза ідентичності виникає за умови радикальних соціальних трансформацій (нестабільного розвитку суспільства), супроводжується переоцінкою усіх цінностей в суспільстві та власного місця у ньому. Тому криза ідентичності постає частиною психологічної кризи, що виявляється у втраті відчуття самототожності, безпеки, комфортності; у необхідності пошуку нових соціальних статусів і ролей, поведінкових паттернів. У соціальному контексті вона реалізується на рівні індивідуального протесту, в провокуванні системи, в соціальному радикалізмі, стає живильним ґрунтом для терористичної діяльності.

Слід мати на увазі, що теорія ідентичності стосується, передусім, сучасного постіндустріального суспільства з його гранично невизначеною, «розмитотою» ідентичністю особистості. Як справедливо зазначав із цього приводу сучасний французький філософ Ж. Бодрійяр, сьогодні «ми всі опинилися за ситуації звабленої ідентичності», коли «розбещена ідентичність» стає нормою, що нав'язується нам ззовні³. Проте, на нашу думку, теорія ідентичності здатна також пояснити логіку трансформаційних процесів у суспільстві, яке перебувало на шляху від традиційності до модерну, від архаїки до сучасності. Особливо це стосувалося історії країн Східної Європи, уряди яких на зламі XIX–XX ст. спробували модернізувати соціально-економічне життя, згідно до принципів ідеології лібералізму. Наприклад, у своєму фундаментальному дослідженні «Віденського модерну», відомий французький культуролог Ж. Лерідер ґрунтовно висвітлив кризу ідентичності асимільованого єврейства Австро-Угорщини, представники якого саме у Відні опинилися між молотом західноєвропейських моделей асиміляції та ковадлом новонародженого австрійського антисемітизму⁴.

Аналогічні процеси можна було спостерігати і в сусідній Російській імперії, яка хронічно запізнювалася у своїх спробах модернізувати суспільство. Щоправда, такі спроби не завжди були невдалими, особливо в економічній сфері. Натомість економічна модернізація пізньої імперської Росії супроводжувалася системною політичною кризою, що загострилася у роки Першої світової війни і, зрештою, на початку 1917 р. призвела самодержавство до краху і революції.

На думку провідного теоретика ідентичності Е. Еріксона, «історична дійсність – це спроба створити майбутній порядок із хаосу минулого, а справжніми визначними рішеннями є ті, в яких лідер або група лідерів, за певних мотивів, обрана стати на чолі, створює таке майбутнє, яке постає в якості рецепції його або їх власного минулого і на цьому ґрунті створює концепцію правди в дії»⁵. Тобто, якщо життя кожного індивіда має певну загальну логіку розвитку, то життя усіх індивідів, котрі живуть незалежно у певному історичному просторі, також підпорядковане деякій історичній логіці. Це підтверджується тими формами та обра-

зами, за допомогою яких людина ідентифікує себе з лідерами і цих лідерів із собою, вирізняє своїх супротивників і ворогів. Оскільки нації та окремі особистості є різними системами, то кожний початковий (передраціональний) період має вивчатися з точки зору його подвійної природи: соціальної та психологічної. За Е. Еріксоном, «психоісторична дійсність» визначала вплив історичних чинників (наприклад, реформ, революції або війни) на долю окремого індивіда, змушувала його реагувати на появу нових цінностей, які виникали внаслідок або упродовж історичних змін і, які, згодом, ставали панівними у суспільстві, що змінилося.

На нашу думку, такий підхід дозволяє дати відповідь на запитання про те, чому індивіди за певних умов викривлювали історичну дійсність; якими мотивами у своїй діяльності послуговувалися державні, політичні або революційні діячі; чому їм (не)довіряли маси; як акумулювалися їх внутрішні мотиваційно-ціннісні ресурси; зрештою, ким вони були та ким стали внаслідок або упродовж історичних змін у суспільстві?

У контексті застосування теорії ідентичності у дослідженнях з історії пізньоїімперської Росії, на наш погляд, необхідно звернути увагу на такі ключові поняття як національна, імперська та конфесійна ідентичність, дилема ідентичності, множинна ідентичність, ідентичність жінки та єврея, маргіналізація.

Імперію Романових у 1861–1917 рр. можна уявити як своєрідну лабораторію націй, в якій жодна з них не мала певних, наперед визначених політичних конотацій. Наприклад, українці поставали носіями локальної (малоросійської) та імперської ідентичності водночас. Як зазначали із цього приводу сучасні російські історики, складність поняття ідентичності українців у Російській імперії («малороси») виявлялася у тому воно вживалося як для самоідентифікації та репрезентації певної етнічної групи, так і для ідентифікації цієї групи ззовні, а отже, «малорос» та похідні від нього поняття функціонували у декількох взаємопов'язаних, але різних політичних контекстах. Особливістю російського дискурсу щодо «малороса» було те, що такі поняття як «росіянин» або «великоросіянин» набували іншого змісту в залежності від інтерпретації поняття «малорос»⁶.

Натомість фіни або поляки, як нам видається, зберігали високий рівень не політичної, а національної ідентичності, що також не заважало багатьом із них бути лояльними підданими імперії. Феномен множинної ідентичності пояснювався тим, що в Російській імперії національної політики як такої не існувало. Внутрішня політика самодержавства ґрунтувалася не на етнічних, а на соціальних і конфесійних засадах, тобто від євреїв або німців ніхто не вимагав стати етнічними росіянами або православними, але неросіяни повинні були засвідчити про свою політичну лояльність режимові. Звісно, що етнічність враховувалася у кадрових призначеннях на державні посади, але вона не була суттєвою перешкодою у просуванні кар'єрними сходами. Винятком тут були хіба що євреї. Наприклад, у 1914 р. з 1574 генералів російської армії 317 осіб були етнічними німцями, а це майже 20 % від усього вищого командного складу російської армії⁷.

Проте у Північному Сибіру спостерігалися процеси, які сучасний американський історик В. Сандерленд визначив як «зворотна асиміляція», коли не якути або евенки, юкагири або буряти ставали росіянами, а навпаки. Феномен російських «креолів» на берегах сибірських річок вартий уваги дослідників ідентичності росіян⁸, адже локальна ідентичність (відчуття малої батьківщини) у поєднанні з імперським патріотизмом було характерним явищем у соціокультурному просторі пізньоімперської Росії.

Водночас існували нації, зокрема вірмени та євреї, які мали, за словами відомого австрійського дослідника А. Каппелера, «діаспоральну» ідентичність⁹. Зокрема, ідентичність російських євреїв до середини XIX ст. вирізнялася за своєю соціальною та етнорелігійною замкненістю. Асиміляційний тиск у другій половині XIX століття зламав цю замкненість, що перетворило їх загалом на лояльних підданих імперії. Однак після згортання політики емансипації в єврейському питанні за часів Олександра II, тенденція змінилася і значна кількість незадоволених євреїв на початку XX ст. помітно посилила лави російських опозиціонерів і революціонерів. Парадоксально, але російські урядовці ще від 1822 р. формально вважали євреїв «інородцями», незважаючи на те, що євреї

жили на заході, тоді як чукчі, калмики та інші «інородці» – на сході імперії. Щоправда, незабаром, євреїв було вилучено із загальної правової класифікації, але збереження за євреями, хоча б і формального статусу «інородців», підкреслювало той факт, що їх асимілювати було вже неможливо¹⁰.

Також слід зважати на ту обставину, що в Російській імперії зберігалася поліетноконфесійність, коли в одному мовно-культурному середовищі, наприклад, в європейській частині імперії, могли гармонійно розвиватися, принаймні, на регіональному рівні, водночас російська, польська, українська, їдиш, німецька, шведська та фінська мови. Нагадаємо, що російським фінам вдалося не тільки зберегти свою національну ідентичність у XIX ст., але й забезпечити собі політичний ґрунт для національного суверенітету на початку XX століття. Наприклад, російські фіни мали рівні права по всій імперії, але викладати у навчальних закладах Велико-го князівства Фінляндського могли лише ті фіни, котрі навчалися на території князівства. Росіяни таких прав у Фінляндії взагалі не мали. Також фінів звільняли від сплати податків до імперської скарбниці. Не знали вони і кріпацтва. Цікаво, що Велике князівство Фінляндське мало виняткове право видавати закордонні паспорти для росіян або іноземців, які проживали на території князівства. Це створювало неабиякі проблеми для російської поліції, яка на початку XX ст. безуспішно намагалася закрити «фінський коридор» для російських революціонерів, нелегальних мігрантів і контрабанди зброї.

Високим ступенем етноконфесійної ідентичності вирізнялися мусульманські народи Російської імперії, яка наприкінці XIX ст. залишалася найбільшою в Європі мусульманською країною. На її території проживало майже 14 млн. мусульман, які становили 11,6% від усієї кількості підданих імперії. Російські мусульмани належали до різних напрямків (суніти і шіїти), різних догматичних шкіл (ханафіти, шафаїти) і різних суфійських товариств. Незважаючи на те, що етноконфесійна згуртованість російських мусульман почасти створювала для імперської політики несподівані ризики, особливо упродовж мобілізації до російського війська (наприклад, у 1916 р. в Андижані спалахнуло потужне антиросійське повстання, яке

було жорстоко придушене), їхня ідентичність була збережена. Російський уряд не заважав їм створювати умови для формування релігійних засад мусульманської культури у немусульманському середовищі¹¹, що, з нашої точки зору, є ще одним феноменом множинної ідентичності в Російській імперії.

Водночас на сході імперії мирно співіснували мусульманська, християнська та буддистська культури. Буддистськими могли вільно, від 1741 р., жити у Росії і навіть не сплачувати податків¹². Колишні татарські мурзи, щоправда після хрещення, становили значний відсоток імперських еліт. Частина неросійських (неправославних) чиновників на урядовому рівні в Російській імперії у 1853 р. становила майже 33 % від усієї кількості бюрократії й лише до початку Першої світової війни цей показник зменшився усього наполовину¹³. З-поміж імперських чиновників усіх рівнів можна були зустріти українців, татар, чеченців, абхазців, але найкращими бюрократами (серед неросіян) були тільки вірмени, поляки та німці, бо вони були найбільш освіченими, вільно володіли російською та виявляли, особливо російські німці, свою лояльність режимові. На початку ХХ ст. серед російської бюрократії стрімко зросла частка естонців, які у Ревелі посідали половину усіх державних посад¹⁴. Росіяни поступалися за кількістю спадкових дворян: грузинам у 6 разів, полякам у 5 разів, татарам – майже вдвічі¹⁵.

Етнічні росіяни залишалися помітними в імперській адміністрації усіх рівнів та в армії, а ось в церковних справах чомусь було надто багато калмиків. Асимільовані німці панували у науковій та освітній сферах, євреї конкурували із ними у фінансах і торгівлі. У сільському господарстві переважали латвійці, а поляки у сфері обслуговування. Усе це, як зауважував сучасний російський історик Б.М. Міронов, відносні показники, бо сумарний внесок, наприклад, євреїв у розвиток фінансів і торгівлі, був меншим за росіян з причини того, що росіян в імперії було більше за євреїв в 11 разів, але внесок кожного єврея у розвиток банківської справи, торгівлі виявився більшим за росіян у 9 разів¹⁶.

Дилема подвійної ідентичності була загалом характерною для тих представників російської інтелігенції, які мали «дефісну» ідентичність (російсько-єврейська, російсько-українська, російсько-татарська або російсько-польська) і виз-

началася кризь призму запитання «хто ми є?»). Розв'язання дилеми подвійної ідентичності виявилось непростим завданням, але тільки для інтернаціональної російської інтелігенції, адже національні еліти імперії прагнули залишатися в межах власної національної свідомості та культури. Зрештою, для селян і міщан такої проблеми, мабуть, взагалі не існувало, оскільки вони ідентифікували себе за конфесійними ознаками.

У свою чергу, множинна ідентичність засвідчувала про подвоєння або навіть потроєння ідентифікаційного потенціалу індивіда у мультисуб'єктному середовищі. Вона могла мати вертикальний та горизонтальний виміри. Наприклад, «російський єврей», «міщанин», «іудей», «крамар», «чоловік» становили горизонтальний вимір множинної ідентичності, відповідно, «киянин»–«єврей»–«чоловік»–«іудей»–«журналіст»–«соціаліст» – вертикальний. Багатоманітність форм персональної ідентифікації в імперському просторі передбачала декілька її критеріїв: національний, гендерний, політичний, конфесійний і мовний. Зокрема, Одеса залишалася особливим імперським містом, в якому ідентичність її мешканців мала множинний вимір. Як слушно зазначала сучасна українська дослідниця Н.М. Діанова, атмосфера свободи, яка панувала в Одесі, відсутність будь-якого національного гноблення не лише максимально сприяли розвитку культури та економіки, а й дозволяли євреям брати активну участь у політичному житті міста...¹⁷. Цей та наведений вище приклад із російськими мусульманами, переконує нас у тому, що соціокультурний простір пізньої імперської Росії мав усі ознаки громадянського суспільства.

Не противагу імперії Габсбургів, в якій ідентичність її підданих визначалася за мовним критерієм, у Російській імперії було використано конфесійну ідентичність. Нагадаємо, що православ'я було державною релігією в імперії Романових лише до 17 квітня 1905 р., коли за царським маніфестом про віротерпимість релігійність більше не вважалася головною ознакою лояльності режимові. Конфесійність поступилася місцем ідентифікації підданих за їх політичними переконаннями та смаками. Щоправда, національність підданих так або

інакше визначалася за їх релігійними традиціями. Наприклад, імперські чиновники не могли знайти вичерпної відповіді з приводу того, чи міг поляк стати росіянином за умови його номінальної належності до православної церкви¹⁸.

Зауважимо, що в Російській імперії на початку ХХ ст. поняття «народність» підкреслювало етнічну належність індивідів, тоді як «національність» стосувалася політичної (громадянської) ідентичності. Однак і тут не все було таким однозначним. Наприклад, у Середній Азії, як зазначала сучасна французька дослідниця Ж. Кадіо, була створена «етнізована» соціальна ієрархія, яка визначала становище різних спільнот згідно до імперських потреб. Перевага надавалася міським (осілим) мешканцям на протигагу кочовикам, яких зазвичай називали киргизами, містян – сартами, а селян – узбеками. Тобто стани, які після революції 1905 р. перетворилися в Російській імперії на повноцінні соціальні групи, на думку Ж. Кадіо, також були важливим маркером імперської ідентичності¹⁹.

Імперська ідентичність не була тотожною поняттю національної ідентичності росіян як титульної нації. Установка «ми» – росіяни і вони – неросіяни ніколи не мала у росіян в Російській імперії, особливо у селянства, того визначального чинника, що був характерним для більшості європейських народів. Російське або українське селянство поставали ідеальними колонізаторами, адже вони сприймали соціальний світ інших (неправославних) народів таким, яким він був і не намагалися його змінити. Росіяни були готовими поступитися власною етнічною ідентичністю, бо вона не була ознакою належності до імперії. Парадоксально, але власне поняття російської нації в Російській імперії не існувало. Головними критеріями національної ідентичності росіян були православна віра та відданість православному царю. Для неросійського (неправославного) населення імперії, росіяни перетворилися з «чужинців» на «інших». Мабуть, що лише в останнє десятиріччя існування самодержавства етнічний чинник набував усе більшого поширення щодо визначення національної ідентичності.

Теорія ідентичності – це, передусім, міждисциплінарна галузь знань із соціології та психології, що вивчає історію повсякденності, публічної сфери, громадянського суспільства, а тому застосовувати її в історичних дослідженнях слід вива-

жено, із врахуванням особливостей історичного контексту, що вивчається. Зокрема, у дослідженні історії Російської імперії, необхідно мати на увазі зміст таких правових дефініції як «підданство» та «громадянство».

Оскільки Російська імперія ніколи не була національною державою з єдиною системою громадянства, в якій усе населення було безправним стосовно самодержавства, то права та обов'язки кожної соціальної, конфесійної або професійної групи визначалися окремо, з точки зору інтересів монархії. Поняття громадянства, у західноєвропейському сенсі природних (невід'ємних) прав людини, у Російській імперії, звісно, не існувало. Проте у системі правових відносин, що була реформована у 1864 р., піддані Романових у певному значенні поставали суб'єктами права, а отже, були громадянами, хоча їх особистий статус щодо монарха визначався завдяки інституту підданства. Наприклад, до 1864 р. в юридичній практиці Російської імперії розрізняли поняття «тимчасового» і «постійного» підданства. Якщо перший вид підданства стосувався тих, хто планував жити і працювати в Росії тимчасово (студенти, підприємці, лікарі, науковці тощо), то другий – визначав суперечливий статус натуралізованих іноземців й тих, хто народився в Росії. Зокрема, іноземним євреям, китайцям, єзуїтам закон взагалі забороняв натуралізацію в Росії, а ті, хто отримали таке право, обмежувалися у свободі проживання в країні. Значні привілеї в імперії мали жителі Великого князівства Фінляндського, натомість щодо Царства Польського, особливо після Січневого постановня 1863 р., обмеження у правах зберігалися. Зрештою виявилось, що іноземці в Російській імперії мали більше прав (право на дипломатичний захист і на звільнення від військової повинності), ніж власне російські піддані. Тільки після судової реформи 1864 р., у Російській державі було запроваджено єдину систему імперського підданства²⁰.

Звернемося тепер до проблем ідентичності жінок та євреїв, які були найбільш дискримінованими соціальними групами у традиційному суспільстві, а отже, критерієм модерності суспільства виступатиме рівень їх емансипованості.

У цьому контексті цікавою була характеристика проблеми ідентичності жінок та євреїв у XIX ст., що її дали відомі представники Франкфуртської школи Т. Адорно та М. Горхаймер. На їхню

думку, жінки та євреї були «жертвами» політики європейського Просвітництва: «до жінок та євреїв поставилися як до незайманої природи; вони залишилися жити завдяки незайманому страхові та слабкості»²¹. Євреї, на думку Адорно і Горхаймера, утілював щастя без влади, багатство без праці, батьківщину без кордонів і релігію без міфу. Євреї отримали рівні права, але вони не отримали влади, а отже, вони завжди були провокацією для неєврейського оточення, яке реагувало на їх появу різними санкціями репресивного характеру. Антисеміти пильно слідкували за тим, аби асимільовані євреї не забували про те, ким вони були насправді, бо саме євреї несли відповідальність за те, що скоштували від дерева пізнання. «Євреї перетворили табу на цивілізаторські максими ще тоді, коли інші дотримувалися магії»; власне «їх переслідували як свиней за те, що вони вигадали кошерне»²². Відповідно жінки, зазначали Адорно і Горхаймер, були подібні до євреїв, бо у них на лобі було тавро слабкості: «через свою природну слабкість жінка у меншості навіть там, де за кількістю переважає чоловіків»²³.

Відомий австрійській філософ єврейського походження О. Вейнінгер ще глибше занурився у пошуки справжньої, з його погляду, ідентичності жінки та єврея XIX століття²⁴. Результати виявилися вельми цікавими, але не надто оптимістичними як для жінок і євреїв.

По-перше, на його думку, найбільшими антисемітами поставали євреї, адже ті, хто пристрасно заперечували єврейську ідентичність, ненавиділи її у собі. По-друге, ідентичність жінки та єврея була плинною субстанцією, яка не вловима, адже схожа на «плазмодіум» що тече на широкій поверхні. Природою ідентичності жінок та євреїв був анархізм, бо вони не були державниками, вони природні «руйнівники усталених кордонів». Зрештою, зауважував Вейнінгер, ідентичність єврея та жінки не мала особистісного начала, а отже, була можливою лише як колективна (групова) ідентичність. Євреї – індивідуум, але не індивідуальність, він був здатний до асиміляції, проте це була лише удавана асиміляція (симулятивна ідентичність), бо він нікому не підкоряється, але підкорює собі інших²⁵. Так само із жінками, котрі мали унікальну можливість стати пластичними, рухомими, утворювати будь-які форми заради адаптації, адже вони не належали собі, але тільки своєму жіночому роду.

Однак на цьому подібність між жінкою та євреєм завершується, бо, на думку Вейнінгера, якщо жінка здолала свою кризу ідентичності у безкінечності своєї любові до чоловіка та дитини, то єврея це не рятувало, адже «він нікому не вірить..., він не здатний, на противагу жінці, до укорінення...»²⁶. «Наш час не лише найбільш єврейський, але й найбільш жіночний», – зазначав молодий філософ²⁷. «Жінка прагне залишити сферу материнства заради сфери повії, а тому емансипація жінки є, по суті, емансипацією повії»²⁸.

Звісно, що міркування Вейнінгера з приводу ідентичності євреїв та жінок були віддзеркаленням тих кризових явищ, про які зазначав Лерідер у своєму «Віденському модерні». Думки Вейнінгера були доволі емоційними, нав'язні особистими переживаннями автора, почасти суперечливими як загалом і увесь його твір. Як слушно зауважував Лерідер, Вейнінгер увірвався в історію як людина-легенда, котра довела зречення від своєї єврейської ідентичності до точки самогубства, адже зажадав «заслужити» німецьку ідентичність завдяки науковій діяльності, завдяки «метафізичному зведенню рахунків зі своєю єврейською ідентичністю, а мабуть що із власною сексуальною ідентичністю»²⁹. Проте Лерідер спростував усі підозри з приводу того, що за лютою ненавистю Вейнінгера до жіноцтва приховувалася його гомосексуальність. Глибока депресія 23-річного філософа довела його до самогубства на початку жовтня 1903 р., незабаром, після публікації його «Статі та характеру».

Вейнінгер, батько якого був хрещеним євреєм з Угорщини, а мати походила з Моравії, народився у Відні. Саме у столиці імперії Габсбургів він став єврейським антисемітом. Німецькі антисеміти столичного бургомистра К. Люегера підставляли Вейнінгеру дзеркало, в якому він побачив себе справжнього. Ідея про дуальність чоловічої психіки, в якій було приховано жіноче та єврейське начало, віддзеркалювала причину ненависті як до єврея, так і до жінки, адже, як стверджував Вейнінгер, нав'язаними антисемітами та антифеміністами були ті, хто приховували у собі єврея та жінку найглибше. Нав'язливий страх виявити у собі єврея або жінку, або ще гірше, якщо їх виявлять у мені інші, породжував у чоловіків антисемітизм і ненависть до жінок. Отже, антисемітизм – це суто чоловіча хвороба.

Власне проблеми, що були сформульовані Вейнінгером, були характерними й для імперського суспільства Росії на початку ХХ століття. Наприклад, символічним ставленням російської влади до проблем ідентичності євреїв і жінок, було вигнання з Петербурга у 1902 р. випускниці Бестужевських курсів єврейки Д. Рафайлович. Жодний з двох російських міністрів (народної освіти та внутрішніх справ) не заступився за нещасну дівчину перед столичним градоначальником, котру було вигнано у 24 години назад до смуги єврейської осілості³⁰.

Жінки в Російській імперії були фактично безправною соціальною групою. Наприклад, жінки будь-якого стану могли отримати свій власний паспорт лише з дозволу свого батька або чоловіка. У протилежному випадку їх записували до паспортів їхніх батьків або чоловіків. При народженні дитину приписували до стану батька, а жінка зазвичай була змушена переходити до стану чоловіка³¹. Аналогічна ситуація спостерігалася за умови міжконфесійного шлюбу. Така дискримінація змушувала російських жінок вступати до університетів й у такий спосіб доводити свою соціальну ідентичність. Проте, як зазначав російський прем'єр-міністр С.Ю. Вітте, жінкам не було місця в російських університетах, бо вони поставали «головними носіями та натхненницями руйнівних ідей»; саме жінки, на його думку, підбурювали російських студентів до революційних виступів, «перетворювали університети на виставку декільтованих фей»³².

Отже, пізньоімперське суспільство Росії залишалося багато у чому традиційним. Вважалося, що російським дівчатам не варто було навчатися, бо це відволікало їх від природних їх обов'язків: бути матір'ю та берегинєю. Дехто навіть вважав, що внаслідок обмеженого інтелектуального розвитку, жінки взагалі були не здатними до навчання, принаймні, в університетах. І це тоді, як зазначала Патрікеєва, коли у 1910 р. у всіх російських університетах було понад 2 тис. вакантних місць. Після нетривалої політики лібералізації у жіночому питанні, 16 травня 1908 р. міністром народної освіти було видано циркуляр про заборону вступу жінок до вищих навчаль-

них закладів Російської імперії, за винятком Вищих жіночих курсів, які, натомість, за своїм рівнем не надто відрізнялися від звичайних гімназій. У тому ж році жінки становили усього 5,5 % від усіх студентів вищих навальних закладів Росії.

Реакцією емансипованих росіянок та єврейок на традиційність імперського суспільства була їхня революційність, що також може становити окремий предмет у дослідженні кризи ідентичності в історії Російської імперії.

Якщо криза ідентичності жінки, яка прагнула рівноправності у модерному суспільстві містила гендерний чинник (чи варта вона того, щоби їй, наприклад, довіряли політичні, тобто винятково чоловічі рішення), то проблема ідентичності євреїв пов'язувалася з історичними особливостями життя єврейського народу в діаспорі. Нагадаємо, що у 1900 р. у світі налічувалося близько 11 млн. євреїв, половина з яких проживали на території смуги постійної осілості в Російській імперії.

Бурхливе зростання народонаселення в європейських країнах після початку промислової революції відобразилося саме на євреях. Якщо населення Європи за століття збільшилося вдвічі (від 200 млн. у 1880 р. до 400 млн. у 1900 р.), то єврейське населення збільшилося в п'ять разів (2 і 9 млн. відповідно). З-поміж причин такого демографічного вибуху європейських євреїв можна виокремити високий природний приріст єврейського населення, урбанізацію та ефективну систему єврейської добродійності.

Натомість зростання населення у трьох основних гілках єврейського народу – західна, східноєвропейська та східна – був не однаковим. Різниця була особливо помітною у порівнянні із високою щільністю єврейського населення у Східній Європі. Наслідки цього були катастрофічними для євреїв. Індустріалізація зруйнувала традиційне єврейське господарство, зростання народжуваності призвело до безробіття та жебрацтва, що змусило євреїв емігрувати. Звісно, що не одні євреї шукали щастя в інших країнах. Близько 70 млн. європейців емігрували до обох Америк, до Австралії та Південної Африки. Проте у російських євреїв була додаткова причина емігрувати – антисемітизм, який у Російській імперії на початку ХХ ст. перетворився на державну політику. Ті з євреїв, які залишили-

ся у Росії через брак коштів на еміграцію або з інших причин відреагували на таку політику самодержавства підтримкою єврейського націоналізму (сіонізму) та активною участю у російському опозиційному та революційному русі³³.

Маловивченим предметом у дослідженні історії Російської імперії залишається проблема національного розвитку росіян, російського націоналізму. Звісно, що росіяни поставали титульною, тобто імперською нацією, яка не потребувала державної підтримки у своєму розвитку, бо власне вони жили у своїй державі. Однак, як уже зазначалося нами вище, Російська імперія не була національною державою, а отже, ідентичність росіян залишалася невизначеною аж до розпаду цієї країни. Поняття імперської ідентичності у Росії не завжди збігалось із поняттям російської нації. Так, відомий літературний критик В. Г. Белінський із цього приводу зазначав, що поняття «російський» відображало «народну» ідентичність росіян, водночас національна – стосувалася представників усіх станів Російської імперії. «В народі, – писав він у 1841 р., – ще не має нації, але в нації є вже народ»³⁴.

Отже, поняття російського народу (нації) було політичною категорією, яка передусім визначала імперську ідентичність усіх тих підданих імперії, зокрема росіян, які виявляли свою лояльність самодержавному режимові, або визнавалися такими. Національна ідентичність росіян було вужчим за попереднє поняттям, сутність якого з'ясувати вельми складно. З одного боку, росіянами вважалися усі православні християни, які жили у Російській імперії, але з другого, етнічна складова «російськості» визначалася вже не за конфесійними, а за національними (кровними), ментальними критеріями походження. Зіставлення етнічного, конфесійного і політичного чинників у процесі аналізу ідентичності росіян імперії Романових, на нашу думку, є перспективним напрямом у наступних наукових дослідженнях з історії Російської імперії.

Зрештою, із вищезазначеними категоріями тісно пов'язане поняття маргінальності, автором якого був відомий американський соціолог Р. Парк. На думку сучасного російського дослідника М.О. Сайнакова, поняття маргінальності в історичному дослідженні може бути ви-

користано у процесі реконструкції психологічного портрету історичної особистості, наприклад Івана Грозного, в результаті аналізу відповідних матеріалів автобіографій, листування, спогадів або інших письмових свідчень особистісного характеру. Іншим критерієм визначення маргінальності в історії, за М. О. Сайнаковим, постає соціальне конструювання реальності, коли виявляється, що уявлення людини про себе не збігається з думкою більшості, що породжує дистанцію, чужість, атипову поведінку індивіда як члена соціальної групи або класу, посилює соціокультурну напруженість³⁵.

Отже, маргінальність – це кризовий стан невизначеності суб'єкта в суспільстві, що перебуває на зламі традиційної структури або прагне вийти за її межі. На вістрі модернізації виявляться спільнота людей із новими соціальними якостями й власною логікою еволюційного розвитку. Тому слід зважати на те, що маргінальність не є статичним явищем, але постає динамічним процесом, який долає застарілі норми та звички, протиставляє їм альтернативні моделі поведінки індивідів, яких можна називати маргіналами.

Незважаючи на розпливчастість поняття маргіналізації, на певний ризик модернізувати історичні події крізь призму теорії маргіналізації, остання натомість може бути застосована у вивченні різноманітних феноменів соціального і психологічного життя з історії Російської імперії, зокрема проституції і злочинності, тероризму, революційних виступів тощо.

Таким чином, ми окреслили низку перспективних напрямів дослідження з історії пізньоімперської Росії, які можна вивчати за допомогою теорії ідентичності. Звісно, що власне поняття ідентичності залишається доволі плинною і крихкою науковою категорією, що потребує уточнення і корекції стосовно багатьох історичних подій та явищ. Проте за допомогою теорії ідентичності, як нам видається, можна обґрунтувати феномени революційності, опозиційності та політичної активності певних груп населення; проаналізувати витoki тероризму в Російській імперії, визначити місце та роль жінок і євреїв у зазначених процесах. Зрештою завдяки поняттю маргіналізації

можна виявити приховані психологічні чинники у посиленні революційного руху в Росії, відтворити психологічні якості лідерів цього руху, відомих державних, політичних і громадських діячів Російської імперії. Очевидно, що проблему наукового аналізу історії пізньоімперської Росії цей перелік не вичерпує, однак ми сподіваємося, що вивчення ідентичності стане у майбутньому традиційним підходом у сучасній українській історіографії Російської імперії.

Примітки:

1. Безаров О. Теорія ідентичності в історичному дослідженні (на прикладі історії емансипації європейських євреїв XIX століття) // *Методологія та філософія історії: актуальні питання дослідження та викладання* / під заг. ред. проф. О. І. Сича. Ч. 1. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2017. С. 70–86.

2. Альперович В. Д. Кризис аутентичности: социально-психологический аспект // *Северокавказский психологический вестник*. 2008. № 6/1. С. 33–40.

3. Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / пер. с франц. Н. Сулова. Екатеринбург: У-Фактория, 2006. С. 56.

4. Ле Ридер Ж. Венский модерн и кризис идентичности / пер. с фр. Т. Баскаковой. СПб. Издательство Н. И. Новикова, Gallina Scripsit, 2009. 720 с.

5. *Философские сюжеты Эрика Эриксона: переводы работ американского психоаналитика* / под общ. ред. П. С. Гуревича. М.: Канон+, 2017. С. 296.

6. Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И. Малоросс // «Понятие о России»: К исторической семантике имперского периода. Т. II. М.: Новое литературное обозрение, 2012. С. 392.

7. Миронов Б. Н. Управление этническим многообразием Российской империи. СПб.: Дмитрий Буланин, 2017. С. 163.

8. Сандерланд В. Русские превращаются в якутов? «Обынородничество» и проблемы русской национальной идентичности на Севере Сибири // *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология* / сост. П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер. М.: Новое издательство, 2005. С. 199–227.

9. Каппелер А. Россия – многонациональная империя / пер. с нем. С. Червоная. М.: Прогресс-Традиция, 2000. С. 221.

10. Слокум Дж. Кто и когда были «инородцами»? Эволюция категории «чужие» в Российской империи // Российская империя в зарубежной историографии... С. 502–534.

11. Див: Загидуллин И. К. Исламские институты в Российской империи: Мечети в европейской части России и Сибири. Казань: Татарское книжное издательство, 2007. 416 с.

12. Миронов Б. Н. Вказ. праця. С. 169.

13. Там само. С. 162.

14. Там само. С. 193.

15. Там само. С. 153.

16. Там само. С. 198.

17. Діанова Н. М. Формування єврейської етнічної общини в Одесі та її розвиток у дореформений період // Записки історичного факультету. Вип. 8. Одеса: Одеський державний університет імені І. І. Мечнікова, 1999. С. 122.

18. Долбилев М. Д. Поляк в імперском політичному лексиконі // «Понятие о России»: К исторической семантике імперського періода. Т. II... С. 318–319.

19. Кадио Ж. Лаборатория імперии: Россия / СССР, 1860–1940 / пер. с фр. Э. Кустовой. М. Новое літературное обозрение, 2010. С. 84–86.

20. Див.: Лор Э. Гражданство и подданство. История понятий / пер. с англ. С. А. Константиновой // «Понятие о России»: К исторической семантике імперського періода. Т. I... С. 197–222.

21. Хорхаймер М., Адорно Т. В. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / пер. с нем. М. Кузнецова. М., СПб.: Медиум, Ювента, 1997. С. 148.

22. Там само. С. 231.

23. Там само. С. 138.

24. Вейнингер О. Пол и характер: Принципиальное исследование. М.: Терра, 1999. 464 с.

25. Там само. С. 354.

26. Там само. С. 356.

27. Там само. С. 367.

28. Там само. С. 369.

29. Ле Риде Ж. Отто Вейнингер // Барнави Э., Фрилддер С. Евреи и XX век: Аналитический словарь / пер. с фр. Т. А. Баскаковой и др. М.: Текст: Лехаим, 2004. С. 617.

30. Патрикеева О. А. «Падчерицы русских университетов»: проблемы высшего женского образования в России в конце XIX – начале XX столетий // Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета / история России / экономика, политика, человек / к 80-летию доктора исторических наук, профессора, академика РАН Бориса Васильевича Ананьича. 2011. № 5. С. 177–191.

31. Кадио Ж. Вказ. праця. С. 82.

32. Цит. за: Патрикеева О. А. Вказ. праця. С. 184.

33. Докладно див.: Безаров О. Проблема ідентичності російських євреїв у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії напередодні Великих реформ // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 14. С. 183–194; Безаров О. Т. Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861–1917 роки). Чернівці: Технодрук, 2018. 440 с.

34. Белинский В. Г. Рецензия на «Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России» И. Голикова // Петр Великий: proetcontra / предисл. Д. К. Бурлаки, Л. В. Полякова, А. А. Кара-Мурзы, послесл. А. А. Кара-Мурзы, коммент. С. Н. Казакова, С. Н. Нетужилова. СПб.: РХГИ, 2003. С. 181.

35. Сайнаков Н. А. Маргинальность как понятие. Методологические перспективы в историческом исследовании // Вестник Томского государственного университета. 2013. № 375. С. 99. (97–101).

УДК 930:316.422(100)«195/20»

Микола Глібіщук

**Дискусії щодо поняття «модернізація»
у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.**

У сучасній українській історіографії набуває неабиякої популярності такий напрям дослідження як історія понять. Фундатором цієї наукової школи у західній історичній науці був відомий німецький вчений Райнгард Козеллек. У 1970-х роках він спільно з О. Бруннером та В. Конце став одним з ініціаторів, видавців та найактивніших авторів багатотомного видання «Фундаментальні історичні поняття» (*Geschichtliche Grundbegriffe*), яке мало великий вплив на розвиток історичної науки та започаткувало створення німецької школи історичної семантології. Проте чимала частина не лише українських, але й зарубіжних істориків використовують ті чи інші дефініції без їх належного осмислення. Це призводить до втрати їх первинного змісту. Частина вчених, публіцистів, журналістів вживаючи те чи інше поняття не звертають увагу на його справжній сенс (революція, імперія, імперіалізм, нація, націоналізм тощо). Тому у цій статті ми спробуємо проаналізувати як західні науковці впродовж другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. розмірковували над смислом терміну «модернізація».

Слід зазначити, що теорії модернізації є міждисциплінарним підходом та спробою окреслити проблеми розвитку людської ойкумени. Кожна наукова дисципліна робить свій внесок у вивчення ключових проблем модернізаційного переходу. Це, у свою чергу, обумовлює те, що соціологи акцентували свою увагу на типових перетвореннях і структурних диференціаціях, «соціальних реквізитах»

© Глібіщук М., 2019

Глібіщук Микола Васильович - кандидат історичних наук, асистент кафедри історії Нового та Новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

демократичного розвитку; економісти вивчали технологічну, інвестиційну, зовнішньоекономічну політику, підкреслюючи, значення збільшення виробничих інвестицій для досягнення сталого економічного зростання; політологи аналізували роль політичних сил, еліт, групових інтересів у процесі політичної мобілізації, надавали велике значення можливостям політичних систем, традиціям, національним особливостям тощо. Все це не могло не вплинути на концептуалізацію самого змісту вказаного вище визначення¹.

На наш погляд, про поняття «модернізації» слід говорити у трьох значеннях. У першому, найбільш загальному, це синонім усіх прогресивних соціальних змін, коли суспільство рухається вперед відповідно до визнаної шкали. Цю категорію можна використовувати для будь-якого періоду історії людської цивілізації. Вихід людини з печер та побудова перших примітивних будівель – такий же приклад модернізації, як прихід машин на зміну гужовому транспорту. Проте такий зміст поняття «модернізація» нас не буде цікавити, оскільки воно недостатньо специфічне.

Друге значення вказаної вище дефініції – це синонім «сучасності», тобто комплекс політичних, соціальних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, які відбувалися на Заході починаючи з XVI ст. і досягнули свого апогею у XIX-XX ст. Це процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, бюрократизації, домінуючий вплив капіталізму, поширення індивідуалізму тощо. «Модернізація» у цьому сенсі означає досягнення сучасності, модерності, процес перетворення традиційного, дотехнологічного суспільства у соціум, для якого характерні досягнення науки і техніки, раціональні та світські відносини, а також складні соціальні структури. Класичними соціологічними працями щодо цієї проблематики є дослідження таких вчених, як Ф. Тенніса, Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса².

Німецький соціолог Ф. Тенніс охарактеризував модернізацію як перехід від «спільноти» до «суспільства». Під час цього процесу, на його думку, традиція, віра та дух співдружності поступаються місцем динаміці, науці і комерціалізації. Дещо схожий підхід запропонував інший

знаний вчений Е. Дюркгейм. Він вважав, що це перехід від однієї форми співіснування до зовсім відмінної. У домодерних суспільствах з менш розвиненим поділом праці існує залежність між індивідом та соціумом. У них люди діють, як правило, відповідно до стандарту, керуючись однаковими уявленнями і традиціями. Таким чином, виникає певне єднання між людьми. У суспільствах, що модернізуються, де розподіл праці ускладнюється, збільшується залежність осіб, тобто кожна людина стає залежною від результату праці іншої. Отже, між ними встановлюється органічна солідарність³.

Слід зазначити, що праці всесвітньовідомого науковця М. Вебера надали новий поштовх дискусіям щодо модернізації. Основа його теорії – це раціоналізація, яка складається з двох аспектів. З одного боку, відбувається «розчаклування світу»: суспільство поступово звільняється від «віри в чудеса», роль міфу та магії стають другорядними і у підсумку перемагає розум. З іншого, раціоналізація пов'язана з практичним освоєнням навколишнього світу. Також прибічником прогресу був і К. Маркс. Однак він не вважав прогрес проектом, що може бути реалізований при буржуазному ладі, а вбачав у ньому неминучість радикальних перетворень соціальних відносин. Хоча Маркс переконував, що капіталістичне суспільство повинне розвиватися, однак як тільки ця ціль буде досягнута, основи цієї форми суспільного устрою слід революціонізувати⁴.

Останнє значення терміну «модернізація» характеризує намагання відсталих країн наздогнати у своєму розвитку провідні держави, які існують з ними у той же історичний період в межах єдиного глобального світу. Іншими словами, це рух від периферії до сучасного світу. Теорії модернізації, неомодернізації та конвергенції використовують цю категорію саме у цьому вузькому розумінні.

Однак навіть це останнє визначення викликало жваві дискусії серед дослідників теорій модернізації. Тому головна теза, яку намагатимемося розкрити у цій розвідці, що дане поняття не є сталим і представники різних наукових шкіл вкладали у цю дефініцію різне змістове наповнення.

Впродовж другої половини ХХ ст. були сформовані наукові підходи, прихильники яких мали різні погляди як до артикуляції самого терміну, так і до характерних рис самого процесу. Скажімо, представники класичних модернізаційних досліджень (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.) не зважаючи на різну дисциплінарну приналежність, поділяли низку теоретико-методологічних основ еволюційного та структурно-функціоналістського характеру, що спричинило появу першої теоретичної конструкції лінійної моделі вивчення модернізації (У. Ростоу, М. Леві, С. Блек). Ця генерація вчених вважала, що модернізація – лінійний процес, який передбачав перехід традиційних, аграрних суспільств до модерних, індустріальних. Такий підхід розглядав процес модернізації як революційний, що буде пов'язаний з радикальними трансформаціями у кожній царині суспільного життя⁵.

Зауважимо, що така модель породжувала уявлення про модернізацію як глобальне поширення сучасних ідей, інститутів та технологій із європейського центру по усьому світу, так і ендеогенним розвитком неєвропейських суспільств. Також ці перетворення вважалися еволюційним шляхом, який проходить певні етапи чи періоди модернізації. Все це, на думки цих науковців, мало привести до поступової уніфікації усіх суспільств, а самий процес розглядався як позитивний, невідворотний. Усі масштабні зміни ці теоретики асоціювали з капіталістичним розвитком⁶.

Наступний етап розвитку модернізаційної парадигми (кінець 1960-х – 1970-х рр.) відбувався у несприятливому середовищі, оскільки реалізація на практиці ідей теоретиків цього підходу наштовхнулася на низку перепон. Не зважаючи на те, що еліти новостворених держав намагалися модернізувати свої країни, інституціональні структури та колективна ментальність не відповідали цим завданням. Це, а також ідеологічні чинники та зміна політичного клімату на Заході, призвели до масової критики теорій модернізації.

Опоненти цього концепту звернули увагу на численні упущення, методологічні проблеми та ідеологічну тенденційність модернізаційної перспективи: європоцентризм, наївний еволюціонізм, примітивний аналіз проблеми співвідношення між «традицією» та «модерном» тощо. Більше того, форму-

ються нові теоретичні концепції (теорія залежності та світ-системний аналіз), прихильники яких активно критикували та сформувавши нову альтернативу цим підходам. Молодше покоління західних вчених висловлювало критичні судження стосовно універсалізму; не розуміння негативного впливу капіталізму на економіку країн «третього світу»; ігнорування міжнародного та зовнішньоекономічного контекстів тощо⁷. Однак такі зауваження виявилися корисними для розвитку і вдосконалення школи модернізації. Прихильники модернізаційної парадигми спрямували свої зусилля на усунення вказаних теоретичних недоліків⁸.

Перспективним напрямом стала розробка моделі так званої часткової модернізації. Її пов'язували з проникнення сучасних соціокультурних практик і цінностей у слабко розвинуті суспільства, тобто з механізмом дифузії та наявності різноманітних контактів між суспільствами, які перебувають на різних етапах розвитку⁹. На думки прихильників цього підходу, у процесі часткової модернізації можуть виникати суперечності як між самими інститутами, так і у середині них. Вони вважали, що модернізацію слід включати у міжнародний контекст, визнаючи у якості важливої умови цього процесу протистояння між прогресивними суспільствами та «країнами-послідовниками». Суть цієї модернізаційної моделі у визнанні можливості «гальмування» деяких соціумів на етапі часткової модернізації. Таким чином, цей концепт визнавав право на існування ще одного, хай навіть неповноцінного, шляху до модерності. Також це свідчило про деякий відхід від лінійного історичного процесу у бік визнання можливості багатолінійної динаміки¹⁰. Яскравим прикладом таких змін стала поява книги відомого західного дослідника Барінгтона Мура «Соціальні витоки диктатури та демократії», яка побачила світ у 1966 році¹¹.

Новий етап розвитку модернізаційної парадигми починається в 1980-х рр. Дослідники продовжили використовувати термінологію класичних студій, дотримуватися тези про ідею модернізації як благо для традиційних суспільств тощо. Однак з'являються суттєві відмінності, оскільки у цей час негативне ставлення до соціокультурної традиції змінюється на гнучку позицію щодо її ролі у процесі модернізації. Завдяки

цьому відбулась відмова від уявлення про модернізаційні перетворення як шлях до створення західних інститутів та визнано можливість власних оригінальних проєктів. Відтепер вже ніхто не розглядав традицію та модерність як два взаємовиключні концепти; вони не тільки співіснують, але й проникають один в одного та змішуються між собою¹².

Слід зазначити, що у цей період відбуваються суттєві методологічні зрушення. У модернізаційних дослідженнях 1980-х рр. все більше уваги приділяли аналізу конкретних прикладів. Замість того, щоб ілюструвати теорію унікальними випадками, фахівці починають використовувати певні приклади для аналізу теоретичних конструкцій.

Кращим зразком нового підходу була праця знаного американського вченого С. Хангтінгтона, який займався дослідженням демократичних процесів у країнах, що розвивалися¹³. Автор вступив у полеміку проти прямолінійних схем демократизації суспільства. Він запропонував більш складний підхід для аналізу цього явища. У додаток до економічного зростання, Хангтінгтон включив у предмет вивчення соціальну структуру, зовнішнє середовище та культурний контекст. Згідно його концепції, у період зростання економіки, держави вступають у зону переходу, в якому традиційним політичним інститутам все складніше обслуговувати нові функціональні потреби. На його думку, тільки економічне зростання не може детермінувати заміну традиційних структур на демократичну. Замість лінійного руху до західної ліберальної демократії уряди опиняються перед вибором низки різних альтернатив. Тепер їхнє майбутнє залежить від вибору політичної еліти. Іншими словами, економічне багатство – необхідна умова для демократії, але не єдина¹⁴.

Хангтінгтон доповнив модернізацію вважливою соціальною складовою. На його думку, без впливових автономних спільнот у суспільстві не можливо встановити справжній демократичний устрій. Без таких елементів, як стверджував американський дослідник, у жодній державі неможливий перехід до ліберальної демократії. Погоджуючись з іншим відомим дослідником Б. Муром, якого ми згадували вище, Хангтінгтон говорив: «Немає буржуа, немає демократії».

Третій важливий чинник для розуміння поняття модернізація – це середовище. Як стверджував американський вчений, демократизація є наслідком поширення британського і американського впливу у світі. Хангтінгтон виокремлював прямі та опосередковані інструменти для поширення демократії. Четвертий чинник, на думку американського науковця, культурне середовище. Досліджуючи вплив релігії на політичну культуру, Хангтінгтон підмітив високу кореляцію між протестантизмом та демократією.

Як бачимо, для цієї наукової школи, яскравим представником якої був Хангтінгтон, сутність поняття «модернізація» зводилася до низки чинників, поєднання яких забезпечувало модернізаційний стрибок тієї чи іншої держави.

Щодо сучасної західної науки, то теоретичне ядро новітньої версії модернізації ґрунтується на наступних принципах:

1. Можливість національних моделей модернізації, які мають власні соціокультурні особливості.

2. Визнання конструктивної, позитивної ролі соціокультурної традиції під час модернізаційного переходу; надання їй статусу додаткового фактору розвитку.

3. Більша, ніж раніше, увагу зовнішнім, міжнародним факторам, глобальному контексту.

4. Акцентування уваги не на анонімних законах еволюції, а на ролі соціальних акторів (колективів та індивідів), які завжди володіють можливістю забезпечити зростання або трансформацію ситуації за допомогою вольового втручання.

5. Інкorporація в теоретичну модель чинника історичної випадковості; визнання необхідності розгляду трансформаційних процесів в рамках конкретної «історичної констеляції». Акцент на просторово-часовий горизонт акторів, відповідно до якого вибудовуються нові лінії розвитку.

6. Відмова від трактування модернізації як єдиного процесу системної трансформації. Визнання можливості такої різниці у поведінці сегментів конкретного суспільства в умовах модернізації.

7. Усвідомлення некоректності інтерпретації модернізації як безперервного процесу. Визнання необхідності більш уважного ставлення до такого аспекту динаміки модернізації, як циклічна природа даного процесу¹⁵.

Чудовою ілюстрацією цих нових тенденцій є книга двох зарубіжних вчених – Ганса ван дер Лоо та Вільяма Расна. У їх розумінні, «модернізація» – це комбінація, переплетіння таких процесів, як диференціація, раціоналізація, індивідуалізація, освоєння (мається на увазі підкорення індивідом природніх і біологічних бар'єрів)¹⁶.

Підбиваючи підсумки цієї наукової розвідки, хотілося б зацентувати увагу на двох аспектах. По-перше, «модернізація» є ключовою категорією для осмислення модерної історії людства, адже будь-яка країна світу так чи інакше, однак змушена була реагувати на виклики, які були пов'язані з цим історичним процесом. По-друге, це поняття упродовж другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. декілька разів змінювало своє змістове наповнення і прихильники тієї чи іншої наукової школи намагалися відстоювати свою точку зору.

Примітки:

1. Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. М.: РОССПЭН, 2006. С. 53.
2. Штомпка П. Социология социальных изменений. М.: Аспект Пресс, 1996. С. 170.
3. Ван дер Лоо Х., ван Райен В. Модернизация. Проект и парадокс. *Ab Imperio*. 2002. №1. С. 37-38.
4. Ван дер Лоо Х., ван Райен В. Указ. соч. С. 39.
5. Побережников И. В. Теория модернизации: основные этапы эволюции. С. 227-228.
6. Побережников И. В. Теория модернизации. С. 228-229.
7. Теория и методология истории. Учебник для вузов. М.: Изд-во «Учитель», 2014. С. 138-139.; Побережников И. В. Теория модернизации: основные этапы эволюции. С. 232.
8. Побережников И. В. Теория модернизации. С. 234.
9. Побережников И. В. Теория модернизации. С. 234.
10. Побережников И. В. Теория модернизации. С. 235.
11. Мур Б. Социальные истоки диктатуры и демократии. М.: Изд. дом. Высшей школы экономики, 2016. 488 с.
12. Побережников И. В. Теория модернизации. С. 235.

13. Хангтингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М.: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

14. Побережников И. В. Теория модернизации. С. 237.

15. Цит. за: Побережников И. В. Теория модернизации. С. 243-244.

16. Ван дер Лоо Х., ван Райен В. Модернизация. Проект и парадокс. *Ab Imperio*. 2002. №1. С. 33-64.; Van Der Loo H., Van Reijen W. *Modernisierung. Projekt und Paradox*, trad. du néerl. München, 1992, 280 p.

УДК 930:81'42

Андрій Мінаєв

Науковий текст соціально-гуманітарного дослідження

Надзвичайно важливе значення у соціально-гуманітарних науках має текст. Звісно, неправомірно було б вважати, що тільки представники соціально-гуманітарних наук оформлюють результати своїх досліджень у тексти. Однак особливе значення текстів для останніх пояснюється тим, що, власне, гуманітарне пізнання має тестову природу. Не можна не погодитись із справедливістю думки чернівецького історика Є. Сахновського про те, що *«текст – первісна реальність і вихідна позиція гуманітарних дисциплін, їх безпосередній предмет дослідження, так само як і його результат... Одним із головних наслідків здійсненого в кінці ХХ ст. «лінгвістичного повороту» в гуманітарних дисциплінах стало усвідомлення того факту, що предмет їх дослідження – не світ як такий (минулий чи сучасний), а його мовна інтерпретація із наперед заданими мовними кодами і смислами. Більше того, кінцевий продукт праці гуманітарія (монографії, статті, огляди тощо) – так само мовна інтерпретація»*¹. Такий особливо тісний зв'язок гуманітаристики із текстом зумовлює й дуже прискіпливу увагу соціально-гуманітарної наукової спільноти до структури та якості наукового тексту. Характеристиці окремих (найбільш важливих, з точки зору автора цієї статті) структурних елементів наукового тексту соціально-гуманітарного дослідження і присвячена ця розвідка.

Російські науковці І. Савельєва та А. Полетаєв, розглядаючи зміст поняття «класика» в соціально-гуманітарних науках, пропонують якість наукової роботи характеризувати по
© Мінаєв А., 2019

Мінаєв Андрій В'ячеславович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Нового та Новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

трьох напрямках, таких як наукова новизна, науковий зміст і досконалість форми². Цей підхід доцільно використати й при розгляді характерних рис та особливостей загалом наукового тексту в соціально-гуманітарному дослідженні.

Наукова новизна. На думку вітчизняного науковця С. Гончаренка, це поняття передбачає формулювання певного здобутого результату, якого раніше не існувало в науці; отже, наукова новизна результату визначається лише мірою вивчення проблеми³. Таким чином, під науковою новизною в загальному розумінні варто мати на увазі першість в розробці нової концепції, методу, підходу до проблеми, способу вирішення дослідницького завдання, а також створення напрямку, дисциплінарної галузі тощо; якщо наукова праця містить хоча б одну з перерахованих характеристик, то у відповідній науковій галузі вона може бути визнана значною або видатною⁴. Формулюючи наукову новизну дослідження, автору необхідно врахувати висновки всіх попередніх досліджень, при цьому виділяючи свій власний новаторський підхід, який і повинен визначати подальший розвиток наукового знання⁵.

Варто повністю погодитись також із думкою згаданого вище С. Гончаренка у тому, що, хоча наукова новизна як окрема методологічна характеристика дослідження належить до його результатів (а, отже, дати остаточну відповідь про новизну можна лише після завершення наукової роботи), однак науковець не повинен згадувати про новизну лише наприкінці пройденого шляху, а, натомість, необхідність одержання нового знання має визначати весь хід дослідження, починаючи зі стадії обґрунтування актуальності і визначення об'єкту та предмету дослідження. Натомість *«після завершення ж дослідження необхідно... дати конкретну відповідь на питання: що зроблено такого, чого не досягли інші і якщо переконливої відповіді немає, то виникає серйозний сумнів у смислі і цінності»* даного наукового тексту⁶.

Загальновідомо, що науковець-представник соціо-гуманітарних наук вивчає наукові факти своєї предметної галузі за допомогою джерел. Як відзначав всесвітньо відомий філософ М. Гайдеггер, *«експерименту природознавства відповідає в історико-гуманітарних науках критика*

джерел. Ця назва означає тепер весь комплекс пошуків, співставлень, перевірки, оцінювання, збереження і тлумачення джерел»⁷. Саме тому, будь-яке нове знання в цих науках виникає, по-перше, у співставленні з попереднім знанням і, по-друге, може безпосередньо стосуватись роботи науковця з джерельною базою; в останньому випадку наукова новизна в соціально-гуманітарних науках може досягатись або завдяки отриманню і впровадженню в науковий обіг нових джерел, або завдяки новому «прочитанню» вже відомих джерел (за допомогою нових методів, прийомів тощо). Саме такий варіант наукової новизни, мабуть, мав на увазі відомий російський педагог В. Краєвський, коли відзначав, що «новизна з'являється внаслідок нового структурування вже наявних елементів згідно з новими завданнями відповідно до нових етапів розвитку науки і суспільства»⁸. У ширшому розумінні нове наукове знання можна визначати в трьох вимірах: 1) новизна отриманого результату (відкриття нового історичного явища, виявлення нової історичної закономірності, формулювання теорії, концепції тощо); 2) новизна процесу (методи та прийоми дослідження, які є або взагалі новими, або вперше застосованими до даної проблеми); 3) новизна запропонованої ідеї (постановка проблеми, формулювання дослідницьких завдань, обґрунтування гіпотези)⁹.

Доцільно підкреслити, що, порівняно з уже відомими науковими даними, результати дослідження можуть конкретизувати відоме, уточнювати, розширювати, доповнювати або докорінно перетворювати його. Розуміння цього дає можливість виділити три рівні новизни: конкретизація (коли уточнюються вже відомі дані), доповнення (коли відбувається розширення вже відомих підходів та привнесення певних нових акцентів) і, нарешті, перетворення (коли отриманий результат приносить якісь принципово нові положення щодо попередньо наявних знань)¹⁰.

Нарешті варто відзначити, що новизна може бути а) суб'єктивною (тобто такою, яка визначається особистою оцінкою самого автора наукового тексту та/або якоюсь частиною наукової спільноти), б) об'єктивною (відповідає

існуючій науковій реальності), в) абсолютною (отримання раніше невідомого знання) та г) відносною (забуте, відкинуте чи проігнороване раніше знання, актуалізоване на новому етапі дослідницької діяльності)¹¹.

Поняття наукової новизни тісно пов'язане з уявленням про **актуальність проблеми**. Поняття «актуальний» означає *«важливий для свого часу; який відповідає найважливішим потребам сучасності, злободенний, болючий, пекучий»*¹². Варто зауважити, що в наукових дослідженнях визначення актуальності має подвійне значення: по-перше, характеризує сучасний стан дослідження обраної науковцем теми та необхідності розв'язання пов'язаних із нею невирішених проблем, і, по-друге, характеризує, власне, персональні якості автора як науковця¹³. Наукова актуальність передбачає певну процедуру обґрунтування, що означає навести підкріплені доказами вагомі наукові доводи на користь теми дослідження. Актуальність можна вважати обґрунтованою, якщо знайдені переконливі аргументи, які свідчать про те, що дослідження по даній темі має бути проведене неодмінно й негайно, оскільки остання є своєчасною й необхідною¹⁴. В структурі актуальності можна виділити такі її різновиди як а) суспільна актуальність, б) наукова і в) практична. Суспільна актуальність визначається значенням теми для суспільного життя, наукова – станом розробки теми та її місцем у сучасних наукових дослідженнях (тобто перебуванням її у тренді чи, навпаки, «на узбіччі» науково-дослідницького процесу), практична – можливістю бути застосованою при вирішенні конкретних практичних дослідницьких та/або викладацьких цілей¹⁵. Наприклад, актуальність в історичному дослідженні (історична актуальність) може бути визначена як *«значимість, потрібність, корисність вивчення якоїсь наукової історичної проблеми в інтересах науки, стійкий інтерес до неї як у науковій спільноті, так і в суспільстві загалом»*¹⁶. При цьому варто підкреслити, що соціальна актуальність зазвичай вказується, однак не виділяється при цьому в окремий від наукової актуальності пункт; що ж стосується практичної актуальності, то в сучасних текстах вітчизняних наукових досліджень вона зазвичай формулюється як «практичне значення отриманих результатів» і виноситься в окремий структурний елемент

вступної частини, не пов'язаний із формулюванням актуальності. Ну і, поза сумнівами, науковець повинен усвідомлювати, що актуальність дослідження у жодному разі не можна плутати зі злободенністю чи кон'юнктурною, адже справжнє наукове дослідження несумісне із кон'юнктурними підходами¹⁷.

Наостанок необхідно вказати, що, за словами згаданих вище І. Савельєвої та А. Полетаєва, для того, щоб наукова робота не лише була визнана видатною, але й «класичною», *«її новизна повинна виявлятися перспективною для дисципліни й рано чи пізно стимулювати нові дослідження у відповідному напрямку. Отож, такий науковий текст повинен пропонувати передові і потужні концептуальні методи аналізу, які дозволяють сформулювати нові наукові завдання або вирішувати невирішені досі теоретичні проблеми, що, в свою чергу, створює можливість для принципово нових емпіричних досліджень»*¹⁸.

Науковий зміст тексту. Він певною мірою співвідноситься з науковою новизною, але у ньому присутні і інші важливі компоненти, пов'язані із розкриттям об'єкту та предмету дослідження.

Під об'єктом дослідження розуміється певний фрагмент реальності (як об'єктивної (фізичної, біологічної, соціальної, історичної та ін.), так і суб'єктивної, розумової), на вивчення якої спрямоване наукове пізнання¹⁹. Саме об'єкт як фрагмент реальності обирається дослідником для відображення в його свідомості; однак при цьому, об'єкт, як правило, виявляється «непідйомним» для одного дослідника, оскільки (внаслідок необмеженої кількості різних проявів та взаємозв'язків, які неминуче лишаються за межами поля зору конкретного науковця), не вміщується повністю в його дослідницький кругозір. Тому дослідник переходить до розгляду об'єкту не в усій сукупності його проявів, а в обмеженому вигляді – формулює предмет²⁰. На відміну від об'єкту, предмет дослідження є більш вузьким і конкретним і (за вдалим визначенням вітчизняних науковців С. Важинського та Т. Щербака) *«являє явище або процес, що знаходиться в межах об'єкта та розглядається як елемент, частина об'єкта дослідження»*²¹. Отож, варто розуміти, що предмет є лише

якоюсь окремою частиною об'єкту, виділеною з останнього дослідником, і яка співвідноситься з об'єктом як частина із цілим; саме на предмет і спрямована основна увага науковця, адже предметом дослідження визначається тема наукового дослідження²². Нерідко досліднику-початківцю важко визначити об'єкт і предмет його дослідження, він їх плутає, міняє місцями, або ж формулює однаково, лише жонглюючи різними словами.

Існує достатньо тривала історія суперечок між науковцями різних дисциплін щодо відмінностей між природничим та соціально-гуманітарним науковим пізнанням; не торкаючись змісту цих суперечок, варто, утім, відзначити, що проблема визначення та співвідношення об'єкта та предмета дослідження вважається однією з визначальних у розподілі наук на природничі, технічні та суспільні (соціально-гуманітарні): *«перші вивчають притаманні природі об'єктивні закономірності, другі здійснюють проектування засобів діяльності», треті ж «аналізують як закономірності соціального життя, так і її ціннісні стани та мотиви діючих суб'єктів. Тут конструюються різні предмети пізнання та в різний спосіб»*²³.

Усе, що автор тексту хоче і може сказати про об'єкт і предмет свого дослідження, визначається його **«темою» і «ремою»**²⁴. Темою називають ту частину інформації про об'єкт/предмет, що не містить новизни, тобто, те, що вже є відомим, вихідне положення; можна сказати, що тема – це те, про що говорить текст. Натомість, рема – те, що містить основну (нову) інформацію, тобто те, що саме говорить цей автор про об'єкт/предмет. Поза сумнівами, вміти виділяти і розпізнавати тему і рему необхідно для логічно правильної побудови наукового тексту, адже структурованість (зв'язність, логічність, цілісність викладу) є його невід'ємним атрибутом. Загальновідомим є те, що структура сучасних науково-дослідних текстів з соціально-гуманітарних дисциплін складається, як правило, з двох основних блоків, де перший являє історичний і логічний аналіз використаної наукової літератури з досліджуваної проблематики для виявлення стану попередньої розробки проблеми, натомість другий блок

містить основну інформацію цього наукового тексту. У даній структурі перший блок – це тема, а другий являє собою рему, яка і містить нову інформацію про об'єкт/предмет дослідження; однак при цьому варто пам'ятати, що повнота наукового змісту дослідження існує лише в поєднанні з першим блоком тексту, темою. Тому, якщо другий блок тексту не несе в собі принципово нової наукової інформації (тобто те, що про предмет і об'єкт дослідження говорить цей автор, не відрізняється від того, що про них говорили чи говорять інші автори), можна сказати, що «в тексті тема є, однак реми немає»; у випадку ж, якщо ще й назва, об'єкт та предмет дослідження визначені нечітко та логічно незграбно, то про такий текст можна сказати, що «в ньому немає ні реми, ні теми».

Науковий зміст дослідження передбачає вміння автора відібрати відповідний матеріал, здійснити якісні наукові **аналіз та синтез** об'єкту та предмету дослідження та інтерпретувати отримані результати. Аналіз у науковому дослідженні означає логічний прийом та дослідницький метод, яким предмет дослідження розумово або практично розкладається на складові елементи, кожен з яких досліджується окремо як частина розчленованого цілого; потім виділені таким чином елементи поєднуються за допомогою іншого логічного прийому та дослідницького методу – синтезу – в ціле, збагачене новими знаннями²⁵. Синтез, таким чином, завжди пов'язаний з аналізом, який є початком будь-якого дослідження; для повного розуміння кожного окремо виділеного елементу лише аналізу недостатньо, адже вивчати елементи необхідно у їхній єдності та взаємодії, а для цього – відновити розчленоване аналізом ціле за допомогою синтезу²⁶. Отже, за допомогою аналізу проблема (предмет) наукового дослідження ділиться на складові частини (окремі питання, аспекти, сторони досліджуваного явища), які, після їхнього вивчення поєднуються синтезом в єдине ціле. Будь-яке наукове дослідження передбачає отримання відповідних висновків (авторської інтерпретації отриманих результатів) відповідно до сформульованих автором мети і завдань; ось саме висновки і базуються повністю на «синтетичному знанні», тобто такому знанні, яке розширює попередній науковий досвід і конструює щось нове.

Нарешті необхідно відзначити, що науковий зміст має насамперед відповідати наявній **науковій парадигмі**. Поняття «парадигма» було запроваджено видатним американським істориком та філософом науки Томасом Куном в книзі «Структура наукових революцій». Як писав сам Т. Кун, *«парадигма – це те, що об'єднує членів наукової спільноти, і, навпаки, наукова спільнота складається з людей, які визнають парадигму... остання може бути виявлена... шляхом ретельного вивчення поведінки членів цієї спільноти»*²⁷. Парадигма являє собою сформовану історично та визнану на кожному етапі розвитку науковою спільнотою систему понять, уявлень, наукових зразків та досягнень, які визначають модель постановки та вирішення наукових проблем; при цьому будь-який критерій науковості має сенс тільки в межах певної парадигми, а зміна останньої призводить до наукових революцій. Таким чином, саме наукова парадигма забезпечує спадковість та безперервність розвитку науки.

Згідно з концепцією Куна, в кожній науковій дисципліні парадигма включає три основних елементи: по-перше, це критерії та норми (за Т. Куном, «цінності»), що поділяються науковою спільнотою та за якими оцінюються результати наукової діяльності; по-друге, це моделі, теорії та концепції (за Т. Куном, «закони природи» і «концептуальні моделі»), які використовуються у науковій спільноті для опису і пояснення функціонування об'єкту даної наукової дисципліни; нарешті, по-третє, це певні наявні зразки розв'язання наукових проблем (за Т. Куном, «серцевина» наукової парадигми)²⁸. Вимога щодо відповідності тексту дослідження наявній науковій парадигмі насамперед стосується наукового змісту, однак не може не впливати й на форму викладу.

Форма викладу. Людям, безпосередньо не пов'язаним із науково-дослідницькою діяльністю в соціально-гуманітарних науках, може здаватись, що наукові тексти не потребують особливого стилю викладу. Пов'язано це із низкою чинників, починаючи від того, що впродовж дуже тривалого проміжку часу соціогуманітарні розвідки (наприклад, історіописання) сприймалися суспільством як певні різновиди белетристики, і закінчуючи частими «міграціями» нефакхівців у соціально-гуманітарні науки

(лінгвістику, історію, культурологію та ін.), що призвело до масового поширення псевдонаукових («фольк-наукових») текстів. Інколи таке враження може мимоволі посилюватись і окремими фаховими науковцями-гуманітаріями, особливо якщо їхні висловлювання з цього приводу вихоплювати з контексту. Наприклад, британський історик Дж. Тош вказував наступне: *«Історичні праці відрізняються широким різноманіттям літературних форм. Три основних методи – опис, розповідь та аналіз – можна поєднувати у різний спосіб, і кожен новий проект по-новому ставить питання про їхнє співвідношення. Відсутність чітких правил частково відображає гігантське різноманіття дослідницьких тем; не існує єдиної літературної форми, здатної висловити всі аспекти людського минулого»*²⁹. З цим важко не погодитись; більше того, варто згадати, що науковець-гуманітарій, автор наукового тексту, повинен (принаймні, в ідеалі) володіти певними літературними здібностями або ж хоча б навичками. Однак, далеко не кожен дослідник є водночас письменником, і стандартні вимоги щодо наукового тексту, окрім інших наслідків, ще й покликані допомогти науковцю оформити результати його дослідження у відповідний, стандартизований за формою викладу текст. Тому при всій різноманітності літературних форм варто пам'ятати, що наукові тексти пишуться особливим науковим стилем, який суттєво відрізняється від розмовного та літературного (особливо останнє стосується вітчизняної наукової традиції, яка у цьому відношенні суттєво відрізняється від західної, де наукові тексти за стилістикою часто наближені до популярних). На пострадянському просторі науковець-гуманітарій у своїх розвідках насамперед звертається до колег за цехом, а не до масового читача; отже, тексти, написані науковим стилем, відрізняються тим, що обслуговують наукову сферу суспільної діяльності та призначені для передавання наукової інформації підготовлених та зацікавлених аудиторій³⁰. При цьому науковий стиль має низку спільних рис, що виявляються незалежно від жанрів тексту (монографія, наукова стаття, наукова доповідь, курсова чи магістерська робота, дисертація, підручник і т.

ін.), що дозволяє говорити про специфіку стилю в цілому. Тому, по-перше, тексти наукового стилю відображають етапи наукової розумової діяльності автора, який, спираючись на факти, висуває певну гіпотезу, що пояснює досліджуване явище, знаходить способи її перевірки, докази, осмислює загальну систему наукових знань³¹; по-друге, основними ознаками наукового стилю є абстрагованість, узагальненість, підкреслена логічність, однозначність і точність, ясність і об'єктивність викладу, доказовість, переконливість, аналіз, синтез, аргументація, пояснення причинно-наслідкових зв'язків, висновки та ін.³².

Варто наголосити на деяких основних характерних особливостях, притаманних науковим формам викладу³³. Насамперед, варто підкреслити **первинність писемної мови щодо усної** (пояснюється це тим, що більшість усних жанрів, таких як наукові доповіді, дискусії, виступи в ЗМІ та ін. із часом все одно підлягають письмовій фіксації). Доцільно також наголосити, що для наукового стилю характерна **унормованість** (окрім загальнолітературної, використовуються загальнонаукова та галузева наукова термінологія, а необхідність суворого дотримання норм літературної мови, водночас, поєднується з уникненням експресивних можливостей останньої) та **наявність певних обмежень для сприйняття** (адже кожна наукова галузь має свою лексику й термінологію, яка в її межах постійно розвивається одночасно із розвитком самої галузі, однак зазвичай є закритою для впливів з боку нефакхівців, а також від запровадження нової, авторської термінології без крайньої необхідності). При цьому, в структурі наукового тексту **велику роль відіграють відповідні слова та лексичні конструкції**, вживання яких також вказує на специфіку тексту. Наприклад, широко використовується **безособовість мови як наслідок прагнення об'єктивності** («було досліджено...», «з'ясовано»), **третья особа однини** («автор доходить висновку»), **вставні слова і словосполучення, які виразняють логіку мислення та послідовність і композиційну зв'язність викладу** («по-перше», «відповідно», «отже», «насамперед», «передусім», «зрештою», «до того ж» «між тим, як», «в той час, як»), **фрази-**

зв'язки для з'ясування причинно-наслідкових відносин («попри те, що», «з огляду на те, що», «тому що», «тим не менш» і т.ін.), вступні слова і словосполучення, що містять вказівку на джерело повідомлення («на думку», «на переконання», «за повідомленням», «з точки зору», «відповідно до» та ін.).

Науковий стиль викладу передбачає **точність та однозначність висловлювань, відсутність підтексту при одночасному непрямому або прихованому оцінюванні** (неприпустимість «езопової мови» та різних натяків, пряме і однозначне висловлення власної думки при уникненні категоричних висловлювань та надмірно емоційно забарвлених суджень).

Нарешті, науковий текст неможливо уявити без наведення посилань на інші праці та цитат. Існують загальні вимоги до цитування³⁴: цитата неодмінно повинна пояснюватись, «обігруватись» автором тексту, являти собою підтвердження певних авторських положень; цитата має наводитися в лапках, точно по тексту, без довільного скорочення і спотворень думок (пропуски фрагментів позначаються трьома крапками); повинно бути оформлене обов'язкове посилання на джерело; при цитуванні не за першоджерелом (коли першоджерело важкодоступне), слід неодмінно вказувати: «цит. за: ...».

Наостанок доцільно погодитись із думкою І. Савельєвої та А. Полетаєва про те, що риторичні досягнення наукового тексту підвищують його шанси бути визнаним в якості видатного (класичного), однак головну роль все ж таки відіграє науковий зміст тексту, а не стиль написання, адже відомо, що багато класичних робіт не відрізняються вишуканістю стилю, а навпаки, написані дуже важкою мовою і складні для сприйняття³⁵.

Отже, якість наукового тексту соціально-гуманітарного дослідження можна характеризувати, виходячи з трьох основних його компонентів: наукової новизни, наукового змісту та досконалості форми. Наукова новизна (із якою тісно пов'язана актуальність), є одним із ключових елементів тексту наукового дослідження, визначаючи, власне, саму доцільність його здійснення та підпорядковуючи собі не лише постановку проблеми, але й результати. Науковий

зміст визначається такими чинниками, як формулювання об'єкта та предмета дослідження, його темою та ремою, а також відповідністю здійсненого дослідження наявній науковій парадигмі. Нарешті, форма викладу зумовлена наявністю стандартних вимог щодо мови та стилю наукового тексту. При цьому варто розуміти, що кожен із названих компонентів (наукова новизна, науковий зміст і форма викладу наукового тексту) повинен бути взаємним доповненням іншим, перебувати з ними в нерозривному взаємозв'язку; вміння створювати та підтримувати такий взаємозв'язок у процесі здійснення дослідження та створення наукового тексту і є ключовим показником фахової майстерності науковця-гуманітарія.

Примітки:

¹ Сахновський Є. Гуманітарний контекст історичного пізнання // *Методологія та філософія історії: актуальні питання дослідження та викладання* / Під загал. ред. проф. О.І. Сича. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. Ч. I. С. 12.

² Савельєва И.М., Полетаев А.В. *Классическое наследие*. М.: Изд. дом Гос. ун-та - Высшей школы экономики, 2010. С. 66.

³ Гончаренко С. Про формування наукової новизни в дисертаціях // *Шлях освіти*. 2005. №2. С. 2.

⁴ Савельєва И.М., Полетаев А.В. *Вказ. праця*. С. 66.

⁵ Слесарев М.Ю. Рекомендации по составлению раздела «Введение» к магистерской, кандидатской или докторской диссертации // *Вестник МГСУ*. Том 13. Выпуск 5 (116). С. 663.

⁶ Гончаренко С. *Вказ. праця*. С. 2.

⁷ Хайдеггер М. *Время картины мира* // *Новая технократическая волна на Западе*. М.: Прогресс, 1986. С. 98.

⁸ Цит. за: Гончаренко С. *Вказ. праця*. С. 2.

⁹ Гончаренко С. *Вказ. праця*. С. 3. Тут варто наголосити, що самий С. Гончаренко застосовує ці виміри наукового знання до педагогічних наук, однак, на думку автора цієї статті, їх цілком правомірно розширити й на весь комплекс соціально-гуманітарних наук.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Новый тлумачний словник української мови: У 3-х томах. 42000 слів / Укл.: Яременко В., Сліпущко О. 2-ге вид., випр. Київ: Видавництво «Аконіт», 2008. Том 1 «А-К». С. 23.

¹³ Слесарев М.Ю. Вказ. праця. С. 660.

¹⁴ Коршунова Н.Л. Актуальность темы исследования и процедура её обоснования // Гуманитарный вектор. 2013. № 1(33). С. 8.

¹⁵ Див. докл.: Коршунова Н.Л. Вказ. праця. С. 9-12.

¹⁶ Актуальность историческая // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А.О. Чубарьян. М.: Аквилон, 2014. С. 13.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Савельева И.М, Полетаев А.В. Вказ. праця. С. 66-67.

¹⁹ Современные философские проблемы естественных, технических и социально-гуманитарных наук: учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук / под общ. ред. д-ра филос. наук, проф. В.В. Миронова. М.: Гардарики, 2006. С. 489.

²⁰ Див. докл.: Карякин Ю.В. Объект и предмет науки // Успехи современного естествознания. 2008. №1. С. 76-79.

²¹ Важинський С.Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: Навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. С. 15.

²² Там само.

²³ Современные философские проблемы естественных, технических и социально-гуманитарных наук... С. 489.

²⁴ Див. докл: Тема и рема // Светульников С.Г, Хан Т.В. Логико-гносеологическая терминология в экономике: краткий словарь. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2004. URL: <http://sergey.svetunkov.ru/study/theory/temarema.phtml> (дата перегляду: 13.06.2019).

²⁵ Анализ // Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. Второе, исправ. и доп. изд. М.: Наука, 1975. С. 34-35.

²⁶ Синтез // Кондаков Н.И. Вказ. праця. С. 543.

²⁷ Кун Т. Структура научных революций. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 226.

²⁸ Див.: Савельева И.М., Полетаев А.В. Вказ. праця. С. 282.

²⁹ Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. / Пер. с англ. М. Издательство «Весь мир», 2000. С. 131.

³⁰ Владимиров Т.Л. Язык и стиль научного текста: учебное пособие. Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2010. С. 5.

³¹ Питимирова Н.Е. Особенности текста научного стиля // Молодой ученый. 2015. №7. С. 987. URL <https://moluch.ru/archive/87/16950/> (дата перегляду: 14.08.2019).

³² Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура української фахової мови: Навч. посіб. К.: ВЦ «Академія», 2007. С. 44.

³³ Тут і далі див. докл.: Владимірова Т.Л. Вказ. праця. С.5-10; Мацько Л. І., Кравець Л. В. Вказ. праця. С. 44-48; Питирімова Н.Е. Вказ. праця. С. 987-988.

³⁴ Див. докл.: Кудінов І.О. Основи наукового цитування. URL: <https://www.donnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/8/2019/08/Kudinov-I.O.-Osnovi-naukovogo-czitivannya.pdf> (дата перегляду: 10.06.2019).

³⁵ Савельєва І.М., Полетаєв А.В. Вказ. праця. С. 67.

Наукове видання

**Методологія та філософія історії:
актуальні питання дослідження
та викладання / Під загал. ред.
проф. О.І. Сича. – Чернівці:
Чернівецький нац. ун-т, 2019. –
Ч. II. – 84 с.**

Комп'ютерна верстка - Мінаєв А.В.

*Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, політології
та міжнародних відносин Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича (протокол № 2 від 2 жовтня 2019 р.)*

*Підписано до друку 07.11.19
Формат 60x84/16. Ум. друк арк
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman/
Наклад 100 пр. Зам. № від 07.11.2019 р.
Віддруковано ПП Броаска Ж.І.
Свідоцтво № 404160
58000 м. Чернівці, вул. Довбуша 58.
Тел. (050) 6724458*